

З найбільш характерними зразками українського народного житла кінця XIX — початку XX ст. знайомить це дослідження. Подані матеріали дають уявлення про особливості архітектури народного житла в різних районах України, а також короткі відомості про його планування, конструкції та архітектурно-художнє рішення.

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА,
ФОЛЬКЛОРУ ТА ЕТНОГРАФІЇ
ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
МУЗЕЙ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ
І ПОБУТУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В.П.САМОЙЛОВИЧ

УКРАЇНСЬКЕ
НАРОДНЕ ЖИТЛО

(КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

«НАУКОВА ДУМКА» * КИЇВ — 1972

Відповідальний редактор *М. П. Приходько*

Рецензент *Ю. Ф. Хохол*

Редакція літератури з мистецтвознавства,
фольклору та етнографії
Зав. редакцією *Л. П. Головняк*

*

Виктор Петрович Самоїлович

Українское народное жилище
(кінець XIX — початок XX ст.)

Друкується за постановою вченої ради Інституту
мистецтвознавства, фольклору та етнографії
ім. М. Т. Рильського Академії наук
Української РСР

Редактор *М. Т. Максименко*

Оформлення художника *В. Д. Квітки*

Художній редактор *В. П. Кузь*

Технічний редактор *І. П. Савицька, Д. В. Вірич*

Коректор *Л. П. Дмитренко*

Здано до набору 9.III 1972 р. Підписано до друку
23.VIII 1972 р. БФ 01700. Зам. № 2-439. Видавн.
№ 289. Тираж 5000. Папір офсетний. 70×90^{1/16}.
Друк. фіз. аркушів 3,5. Умовн.-друк. аркушів 4,1. Об-
ліково-видавн. аркушів 4,91. Ціна 69 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київський поліграфічний комбінат Державного комі-
тету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва,
поліграфії і книжкової торгівлі, Довженка, 3.

В селах Української РСР проводиться велике культурно-побутове і житло-
ве будівництво, що набирає з кожним роком все більшого розмаху. Недале-
ко той час, коли українські села будуть повністю перебудовані відповідно до
вимог, що ставляться перед сучасними населеними пунктами.

Все це стало можливим завдяки зростанню матеріально-технічної бази
колгоспів і радгоспів, невпинному підвищенню культурного рівня та матері-
альних можливостей сільського населення.

На зміну старим хатам приходять нові впорядковані житлові будинки, що
часто не поступаються міським квартирам. Поряд з одноповерховим житлом
садибного типу все більше споруджується в наших селах дво- та чотиріпо-
верхових будинків.

Широким фронтом розгорнулося будівництво шкіл, дитячих садків, ясел,
клубів, магазинів, їдалень та інших громадських споруд, буяє зелень нових
сільських парків, впорядковуються вулиці.

В селах виникають сучасні комплекси громадського центру, до якого вхо-
дять всі необхідні культурно-побутові заклади. Змінюється швидкими тем-
пами й архітектурне обличчя сучасного села.

Так поступово стираються культурно-побутові відмінності між містом і се-
лом, причому цей закономірний процес, обумовлений всім розвитком нашої
соціалістичної держави, буде прискорюватися з кожним роком.

Тому відходять у минуле риси дореволюційного села, стають надбанням
історії типи сільського житла, що були поширені в кінці XIX — початку XX ст.

Вже сьогодні на Україні не часто можна зустріти типову, стару хату, той
чи інший тип господарчих споруд. Мине небагато часу і окремі пам'ятки на-
родної архітектури важко буде знайти.

Між тим, сільське житло було найбільш масовим об'єктом народного бу-
дівництва. В ньому втілені кращі надбання і досвід народних зодчих, воно
становить велику цінність для історії культури українського народу, історії
українського мистецтва, архітектури та етнографії.

Вивчення народних архітектурно-будівельних і декоративно-художніх тра-
дицій має не лише теоретичне, а й практичне значення. Використання всьо-
го кращого, прогресивного з вікового народного досвіду, допоможе архітекто-
рам створювати нові села, що будуть відповідати не лише сучасним вимогам
життя, а й кращим національним традиціям та естетичним уподобанням на-
роду.

Практичну цінність народна архітектура має також для творчого використання художниками кіно і театру, монументалістами, мистецтвознавцями, істориками, а особливо широким колом працівників музеїв народної архітектури і побуту, так званих музеїв під відкритим небом, що зараз будуються в ряді міст України.

* * *

Українське народне житло створювалось протягом століть шляхом безперервного вдосконалення прийомів і форм, що відповідали умовам життя, побуту й естетичним уподобанням народу. Те, що не виправдало себе з тих чи інших причин, відмирало, а все краще, повторюючись багато разів, поступово вдосконалювалось. Від покоління до покоління, від одного майстра до іншого, від батька до сина передавався будівельний досвід, професійні й технічні навички, художня майстерність, створювались народні архітектурно-будівельні традиції.

Використання їх у практичній діяльності давало можливість народним майстрам створювати типи сільського житла, що відзначались не лише доцільністю планівки, простотою конструктивного рішення, розумним використанням коштів і матеріалів, а й художньою довершеністю.

Традиційність народної архітектури зумовлювалась значною мірою і методом, що лежав в основі народного будівництва, при якому сільське житло споруджувалось не за проектом, а за кращими типовими зразками, які були характерні для того чи іншого району України.

На формування і розвиток народного житла впливали особливості історичного, соціально-економічного та культурного розвитку окремих частин України, їх політичного становища, обставин заселення, взаємозв'язків і взаємовідношень між сусідніми народами, природно-кліматичні умови, наявність тих чи інших будівельних матеріалів, побутовий уклад тощо.

В сільському житлі особливо помітні впливи соціальних умов того чи іншого періоду. Так, в кінці XIX — на початку XX ст. особливо інтенсивно відбувалася класова диференціація селянства і належність до тієї чи іншої соціальної групи зумовила значною мірою структурні риси і характерні особливості сільського житла. В народному будівництві дореволюційного періоду, яке формувалось і розвивалось в умовах феодалного, а потім капіталістичного ладу, можна простежити дві протилежні в своїй основі тенденції.

З одного боку — це постійне прагнення народу до покращання свого житла, бажання зробити його більш досконалим, зручним і красивим, а з другого — недостатні матеріальні можливості і примітивізм технічних засобів, що обмежували творчі можливості. Саме це зумовило, поряд з позитивними якостями народної архітектури, і її істотні недоліки. Тому, розглядаючи прогресивні народні традиції селянського житла, що виробились на основі народної мудрості і художньої майстерності, слід зважати і на традиції, зумовлені пережитками соціального гніту і культурної відсталості.

Найбільш цінним в народній архітектурній спадщині є творчий метод народних майстрів, визначальною рисою якого є органічний взаємозв'язок і взаємообумовленість функціональних вимог, економіки, конструктивного рішення та архітектурно-художньої форми.

Архітектура українського народного житла створювалась у тісному взаємозв'язку з народною архітектурою сусідніх народів, особливо російського і білоруського, пов'язаних спільністю історичного і культурного розвитку. Тісні зв'язки між трьома братніми народами, духовна близькість українців, росіян і білорусів зумовили спільність архітектурно-будівельних і художніх традицій, корені яких сягають часів Київської Русі, що була колыскою цих народів.

У народному житлі західних районів України можна простежити також деякі спільні риси з житлом інших сусідніх народів (Молдавія, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Польща).

Не претендуючи на всебічне висвітлення питань, пов'язаних з українським народним житлом, автор ставив за мету показати лише особливості архітектури сільського житла на Україні. Звичайно, показати всі варіанти архітектурного рішення народного житла кожного району, села — неможливо. Тому поданий матеріал ілюструє лише найбільш характерні з етнографічного і в той же час найбільш цікаві з архітектурно-художнього погляду типи народного житла в різних місцевостях України кінця XIX — початку XX ст. (дореволюційний період).

В окремих випадках показано житло двадцятих років. Це робилось тоді, коли більш давнього житла не пощастило знайти, а архітектурне рішення відбраного зразка мало риси, типові для народного будівництва цього району.

Окремі зразки народної художньої творчості (кольорове оздоблення, настінний розпис тощо) з тих же міркувань зафіксовані і в більш пізніший час. При цьому відбиралися лише ті зразки, які відповідали місцевим декоративно-художнім народним традиціям.

Основним критерієм при відборі матеріалу була відповідність кожного об'єкта народним архітектурно-будівельним традиціям та естетичним уподобанням народу, що склалися в тому чи іншому районі України. Ці риси були найбільш притаманні масовому сільському житлові, тобто житлу трудячого селянства, в якому особливо яскраво і самобутньо втілений досвід народної творчості. Жилі будинки заможного прошарку села, навпаки, в більшості випадків не відповідали цим умовам, бо вони часто мали ознаки житла міщанства та дрібнокапіталістичних елементів міста, до укладу житла і світогляду яких завжди прагнуло куркульство. Це знайшло відображення передусім в архітектурному рішенні і особливо в прийомах декоративного оздоблення фасадів і інтер'єрів. Саме тут часто втрачалася та простота, доцільність і в той же час художня виразність, притаманні кращим зразкам народної архітектури.

Матеріали цього дослідження є доповненням до розділу «Народне житло» — «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії», над яким працюють етнографи цих республік.

Подані в роботі зразки народної архітектури кінця XIX — початку XX ст. автор збирав понад 25 років, вивчаючи народне житло в різних районах України. Треба мати на увазі, що окремі зразки архітектури народного житла, зафіксовані 20—25 років тому, зараз уже не існують.

Робота виконана автором на кафедрі архітектурного проектування Київського Державного художнього інституту. Автор буде широким вдячний за критичні зауваження та поради щодо поданого матеріалу.

ПЛАНІРОВКА НАРОДНОГО ЖИТЛА

Планіровка сільського житла дореволюційного періоду зберегла ряд архаїчних рис, які свідчать про сталість архітектурно-планіровочних традицій, що сягають своїм корінням в глибину віків.

Це простежується в характері використання та організації житлових і господарчих приміщень, розташуванні у хаті меблів та кухонного вогнища, розташуванні традиційних кутків у жилому приміщенні, у конструктивному вирішенні окремих елементів житла тощо. Збереження протягом віків цих рис пояснюється значною мірою стабільністю укладу життя сільської родини в умовах натурального господарства, який дуже повільно змінювався.

Зміна соціально-економічних умов знайшла яскраве відображення і в народному житлі. Значний вплив на планіровку хати, на її рішення в цілому, мало класове розшарування селянства в зв'язку з зародженням та розвитком капіталістичних відносин на селі. Це можна досить чітко простежити, коли порівнювати просторі куркульські будинки з убогим бідняцьким житлом.

Соціальна нерівність селянства кінця XIX і особливо початку XX ст. є основною причиною того, що в цей період поряд з найбільш примітивними, архаїчними планіровками, характерними для біднішого селянства, можна зустріти і більш досконалі типи планування в заможних будинках. Це дає можливість дослідити основні етапи розвитку планіровки народного житла від найпростіших до найбільш складних прийомів.

Характерною рисою народного житла дореволюційного періоду є гранично проста конфігурація плану хати, що зумовлено практичними міркуваннями, насамперед бажанням максимально спростити роботу по спорудженню стін, і особливо даху, оскільки ускладнення плану потребує, як правило, більш складної форми даху, а тому, природно, і більш складної конструкції. Це має істотне значення, особливо для таких покрівельних матеріалів, як солома та дерево (щепи, гонт), у яких відвод води з поверхні даху може бути надійним лише при найбільш простій його формі. Тому план сільського будинку по зовнішньому контуру має переважно форму витягнутого прямокутника без уступів та виступів.

Пропорції плану хати, тобто співвідношення її сторін, у північній та лісо-степовій смузі становили від 1 : 1,4, до 1 : 2,25, тобто мали звичайно поздовжньо-витягнуту композицію. Ширина корпусу будинку в цих районах становить пересічно від 4,5 до 6 м. У південних районах України ширина хати була звичайно меншою (4—5 м), оскільки нестача лісоматеріалу змушувала народного майстра використовувати для перекриття будинку переважно маломірну деревину. У зв'язку з цим пропорції плану сільського житла у цих районах були більш витягнутими і становили від 1 : 1,7 до 1 : 2,5, при тих же типах планіровки, що й в інших районах України.

В тих випадках, коли до хати прибудовувались у поздовжньому напрямі господарські приміщення (а це на півдні робилось досить часто), форма плану ставала ще більш видовженою.

Масовим типом сільського житла на Україні в XIX ст. була хата-з одним жилим приміщенням (однокамерне, двокамерне, трикамерне житло).

Найбільш простим і найдавнішим типом житла, що зустрічався в кінці XIX ст. рідко, було однокамерне житло, в якому єдине жиле приміщення поєднувалося з кухнею і мало вхід безпосередньо знадвору без теплового шлюзу.

Як свідчать археологічні джерела, такий тип планування був основною формою східнослов'янського житла ще у VIII—XI ст., він широко побутував також у пізніші часи. Так, з матеріалів відомого етнографа П. П. Чубинського дізнаємося, що в середині XIX ст. ці типи однокамерного житла переважає на півдні Київщини¹. В Чернігівській губернії в цей період однокамерне житло становило 50,7%². На кінець XIX ст. однокамерне житло зберігалось, лише в окремих районах України (нижня течія річки Прип'ять).

Цей тип планування народного житла зустрічається іноді на Поліссі також на початку і навіть в 20-х роках XX ст. Про це свідчать матеріали обстеження сільського житла Волині, де однокамерний тип становив 4% загальної кількості хат. На Чернігівщині він складав відповідно — 5,9%³. При цьому слід мати на увазі, що частину однокамерних типів житла, зафіксованих на початку XX ст., треба розглядати лише як початковий етап будівництва (перша черга), а не як закінчений тип планіровки.

Пережитком такого найпростішого виду планування є різноманітні типи тимчасового житла: землянки та колиби. Особливо близькою до однокамерного житла є стебка, яка досить часто зустрічається і в наш час на Поліссі (переважно Волинська та Ровенська області⁴).

Двокамерний тип селянського житла був поширений в XIX ст. і зустрічався в значній частині районів України до початку XX ст. Подекуди старі хати, що мають планіровку цього типу, збереглися навіть до наших днів. Житло цього типу має одне жиле приміщення (з'єднане з кухнею) та сіни (хата плюс сіни). Такі хати, що широко побутували в минулому, є наступним етапом розвитку народного житла.

Перехідним від однокамерного до двокамерного типу житла є однокамерне житло з навісом замість сіней, або загоро́дкою перед входом до хати. Іноді замість сіней робилось щось на зразок куреня з поставлених під кутом жердин, закиданих зверху соломою⁵. Так, у Чернігівській області ще не так давно були зафіксовані старі хати, у яких зустрічались різноманітні перехідні типи розвитку сіней⁶.

Про походження сіней від навісу свідчить і їх назва «сени» (російська), «сіни» (українська), «сенцы» (білоруська), від слова «сень», що означало в староруській мові «покриття», «навіс». Пережитком цієї еволюції є влаштування стін сіней з менш міцного і більш дешевого будівельного матеріалу, ніж стіни жилої частини будинку.

¹ Записки Ю. З. Р. Г. О., т. III, 1884, стор. 177.

² А. А. Русов, Описание Черниговской губернии, т. II, Чернигов, 1899, стор. 161 (Данные по Сурожскому уезду на 1845 г.).

³ А. Марзеев. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины, Харьков, 1927, стор. 52.

⁴ Стебка — господарча споруда, що може періодично опалюватися зимою, призначена для зберігання овочів. Вона фактично замінює льох, який в цих районах важко побудувати через високий рівень ґрунтових вод.

⁵ А. Русов, Описание Черниговской губернии, т. II, стор. 158.

⁶ С. А. Токарев, Североукраинская экспедиция 1945 г. Институт этнографии. Краткие сообщения, II, 1947, стор. 30.

Трикамерний тип селянського житла, що мав масове поширення в кінці XIX — на початку XX ст. на Україні, є дальшим етапом розвитку двокамерного, а в окремих випадках безпосередньо однокамерного типів народного житла. Хати з такою планівкою, крім жилого приміщення і сіней, мали також комору (хата плюс сіни плюс комора).

Існувало два основних планівочних варіанта цього типу.

Перший варіант трикамерного житла створювався шляхом влаштування комори за рахунок відокремлення частини сіней в поздовжньому напрямку. До цього прийому вдавались здебільшого тоді, коли площа сіней дорівнювала приблизно половині площі жилого приміщення. (Мал. 1. Трикамерне житло. Праворуч.)

Другий варіант трикамерного житла створювався також за рахунок відокремлення частини сіней, але в поперечному напрямку (в тих випадках, коли площа сіней дорівнювала приблизно площі жилого приміщення). (Мал. 1. Трикамерне житло. Ліворуч.)

Комора в трикамерному типі планування також часто прибудовувалась. В більшості районів України комору і сіни влаштовували поряд, за винятком західних районів, де вони прибудовувались до жилого приміщення. В цьому випадку жила приміщення знаходилось між сінями і коморою.

В окремих районах Полісся зафіксовані також трикамерні житла, що утворилися шляхом об'єднання однокамерного житла з коморою, що була побудована окремо, поряд з хатою. В цьому випадку комора була другим етапом еволюції житла, а не третім, як у згаданих вище варіантах трикамерної планівки. Пережитком цього прийому, що зустрічався досить часто на Поліссі на початку XX ст., було таке конструктивне рішення, при якому стіни сіней робилися лише після того, як було закінчено спорудження жилої кліті і комори, що будувались окремо.

Планівка хат, в яких було одне жила приміщення, сіни і комора, мала багато локальних відмінностей у різних місцевостях. Так, на Поліссі робилась друга, тепла комора для зберігання городини (стебка, пукліть), у західних, південно-західних і частково центральних районах України до хати часто прибудовувались хлів, сарай або приміщення для сільськогосподарського реманенту, в деяких селах були поширені піддашки тощо.

Всі ці особливості планівки стосуються, здебільшого, загальної композиції будинку, а також допоміжних приміщень (сіни, комора), організація жилого приміщення була більш стабільною і на території України мала лише незначні відмінності.

Розглянуті вище два варіанти планіровок трикамерного житла стали основою для створення жилих будинків, що мали два жилих приміщення, одне з яких було основною кімнатою, що виконувала також функції кухні, а друге використовувалось як літнє приміщення або як святкова кімната.

На основі першого варіанта трикамерного житла було створено два варіанти планівки «хата і хатина» і «дві хати підряд»

«Хата і хатина». Однією з основних причин, що зумовили появу другої жилої кімнати в трикамерному типі сільського житла, було використання комори як приміщення, де в теплу пору року спали окремі члени родини. Таким чином, комора виконувала функції жилого приміщення (влітку), а взимку — господарчого (хижа).

При збільшенні родини хижа звичайно стає постійним жилим приміщенням, що використовується протягом усього року (хатина). В цьому випадку хатина, як правило, має природне освітлення і пов'язується безпосередньо з основною жилою кімнатою. Друге приміщення, що в більшості випадків використовується як кухня — їдальня, завжди менше основного. Іноді хатина використовується як житло для старих. (Мал. 1).

В кінці XIX ст. планівка типу «хата і хатина» побутувала в центральних і східних районах лісостепової частини України. Характерною така планівка була для Полтавщини.

«Дві хати підряд». Визначальною рисою цієї планівки є те, що друга кімната створюється шляхом добудови до трикамерного житла спеціального приміщення. Друга кімната, як правило, розміщується поряд з основною жилою кімнатою і таким чином створюється планівка, при якій обидва жили приміщення розташовуються по один бік сіней (однобічне житло).

Друга кімната з'єднується з основним жилим приміщенням і використовується або як літнє приміщення (в тому випадку, коли воно не має опалення), або як постійне жила приміщення протягом усього року (у заможніших селян). (Мал. 1).

Тип планівки «дві хати підряд» найбільш широко застосовується в селах північних районів України переважно на початку XX ст. Іноді така планівка сільського житла зустрічається і в інших районах України.

На основі другого варіанта трикамерного житла було створено також два типи планіровок, що мали по два жилих приміщення — «хата через сіни» і «хата на дві половини».

«Хата через сіни». Створення другого приміщення у планівці цього типу було обумовлено тими ж причинами, йшло тим же шляхом і в тій же послідовності, як і в розглянутій вище планівці «хата і хатина» (господарче приміщення — літнє приміщення — жила приміщення).

Характерною ознакою планівки цього типу є те, що жили приміщення розташовані по обидва боки сіней (двобічне житло), і одне приміщення має завжди більшу площу, а друге — меншу. (Мал. 1).

Менше приміщення використовується звичайно протягом усього року, а більше переважно в літній період, будучи переважно святковим приміщенням, де приймають гостей (світлиця, чиста хата). Зимою це фактично додаткова комора. Лише в будинках заможного селянства велика кімната використовувалась і в холодну пору року, бо опалювалась.

Планівка «хата через сіни» найчастіше зустрічалась у західних районах лісостепової смуги і особливо на Поділлі, а також частково на півдні України.

«Хата на дві половини». Цей прийом планівки сільського житла є, по суті, варіантом попереднього типу. Різниця лише в тому, що обидва жили приміщення мають однакову площу. Одне приміщення так само як і в інших прийомах планівки, є основним, а друге, залежно від добробуту, складу родини та інших умов, — літнім або постійним жилим приміщенням. Воно використовується як світлиця, або як кімната, де живуть старі. (Мал. 1).

Цей тип планівки зустрічається майже по всій Україні, але найбільш поширений був на початку XX ст. на півдні і частково заході України.

Крім розглянутих вище основних, масових типів планівки сільського житла в дореволюційному селі в окремих частинах України побутували й інші ти-

пи планіровок, що мали порівняно невеликі ареали. Створення їх обумовлювалось специфічними умовами будівництва тієї чи іншої місцевості.

Серед таких планіровок слід назвати насамперед хати типу п'ятистілки, поширені на Слобожанщині, а також в селах промислових районів. Цей тип створювався в одних випадках в процесі еволюції двокамерного типу, а в інших — шляхом трансформації планіровки «хата і хатина». В обох випадках додаткове жиле приміщення створюється за рахунок допоміжних приміщень (сіни, комора), які виносилась за межі капітальних стін у прибудову.

В західних районах (Львівська, Закарпатська області) друге жиле приміщення створювалось теж за рахунок використання господарчих приміщень, але тих, що влаштовувались у прибудові (прибік, притула). Поступове збільшення їх площі і висоти дало можливість використовувати їх спочатку як літне, а згодом і як постійне жиле приміщення. Локальні особливості і модифікації мають планіровки цього типу у Прикарпатті, західних Карпатах і особливо в Закарпатті.

В останнє десятиріччя XIX, а особливо початку XX ст., коли класове розшарування селянства йшло особливо швидко, найбільш заможний прошарок села споруджує будинки, що мають три і навіть більше жилих приміщень.

Прототипом таких будинків було житло міщан та дрібномаєткових поміщиків, наслідувати яких прагнуло куркульство.

Основою планіровки таких будинків (домків) стає сільське житло типу «хата на дві половини», з більш широким корпусом ніж звичайно. Кожне жиле приміщення розділялось у поздовжньому напрямку перегородками на дві частини і, таким чином, замість двох великих приміщень виходило чотири приміщення меншої площі. Іноді замість комори влаштовували невеличку кухню, з'єднану з іншими приміщеннями (круглий дім), а комора в таких випадках робилася на садибі окремо.

У масовому селянському житлі цього періоду застосовувався такий прийом, коли спільна кімната розділялася грубою на два нерівних за площею приміщення, з яких більше було жилою кімнатою і кухнею, а менше спальнею (ванькир). Для кращої вентиляції повітря менші кімнати відділялись від більшої лише частково — відкритим залишався дверний проріз та простір між верхом груби та стелею. Таким чином створювалась по суті не окрема спальня, а лише спальний куток.

Організація плану житла та його об'ємно-просторова композиція залежала значною мірою також від того, чи прибудовуються приміщення для худоби до хати, чи ні. В більшості районів України ці приміщення влаштовували на садибі, окремо від жилого будинку. Винятком є гірські райони Карпат, а також частково західні і південні райони.

В Карпатах до напільної частини будинку, а іноді і по боках прибудовували вузькі, на всю довжину стіни, приміщення (притули), в яких тримали овець. В старих типах гуцульського житла господарські приміщення розташовувались іноді так, що з боку головного фасаду утворювався відкритий зверху, але закритий з боків двір — гражда. Подібні до гуцульської гражди закриті двори будувались також іноді на Волині. (Мал. 2).

В деяких районах західної України, а також на півдні приміщення для худоби прибудовувались до житла завжди по поздовжній осі будинку, що й зумовлювало його поздовжньо-витягнуту композицію.

Всі розглянуті вище типи планіровки сільського житла кінця XIX — початку XX ст. та всі їх модифікації є результатом розвитку плану будинку від найбільш простих і примітивних до більш складних і досконалих.

Процес розвитку сільського житла мав свої особливості в різних районах України і зумовлювався зміною соціальних та економічних умов, що були причиною класової диференціації селянства. Головною умовою вибору типу планіровки жилого будинку була приналежність селянської родини до тієї чи іншої соціальної групи, а також місцеві умови кожного окремого району (клімат, місцеві будівельні матеріали тощо).

Це стосується насамперед планіровок, що мали два жилих приміщення, які застосовувались переважно в окремих частинах України, на противагу найбільш простим типам планіровок з одним жилим приміщенням, що будувались по всій території України.

Для північних районів України був характерний переважно однобічний тип житла (дві хати підряд), в якому жилі приміщення мають безпосередній зв'язок між собою; в південних районах побутовав здебільшого двобічний тип планіровки (хата на дві половини; частково хата через сіни), в яких жилі приміщення з'єднувались через сіни.

Різні прийоми взаємозв'язку жилих приміщень визначаються значною мірою умовами експлуатації будинку в зимовий період. Для північних районів з довгою холодною зимою зв'язок між жилими приміщеннями через холодні сіни неможливий, в південних, де зима коротка і великі морози бувають рідко, такий зв'язок можливий.

У лісостеповій зоні України зустрічаються і перший прийом планування, в більш холодних східних районах (хата і хатина), і другий, в більш теплих західних районах (хата через сіни, іноді — хата на дві половини).

Застосування однобічного житла в більш холодній частині України є найбільш доцільним з побутової точки зору, бо основне жиле приміщення, в якому фактично жила сім'я, взимку було теплішим, оскільки в цьому випадку воно мало менший периметр, а тому й меншу площу зовнішніх стін.

В теплих південних районах України цей фактор менш вагомий особливо ще й тому, що стіни, які тут роблять з глини, мають завжди більшу товщину, ніж це потрібно за теплотехнічними вимогами.

Планіровки народного житла кінця XIX — початку XX ст. лягли в основу наступного розвитку архітектурно-планіровочної організації сільських житлових будинків в радянський період.

КОНСТРУКТИВНЕ РІШЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА

Застосування тих чи інших конструкцій в народному будівництві є одним з основних факторів, що впливає на формування планіровочної організації, об'ємно-просторової композиції та архітектурно-художнього рішення сільського житла. Особливо велику роль при цьому відіграють стіни, конструктивне рішення яких залежить передусім від будівельних матеріалів, що застосовуються для їх спорудження.

У північних, лісових районах України, а також гірських районах Карпат, основним будівельним матеріалом для стін було дерево. У лісостепових, менш

багатих на ліс районах, крім дерева, використовували глину. В південних, степових районах, де ліс був в основному привозним, дефіцитним матеріалом, стіни будували переважно з глини або з природного каменю.

Застосування місцевих матеріалів зумовило типи стінових конструкцій. Так, на півночі, в Карпатах, а також в окремих районах Слобожанщини, Полтавщини, Київщини, Поділля стіни роблять із зрубу, в лісостеповій смузі переважно каркасні, а на півдні здебільшого монолітні.

Таке зонування конструкцій характерно в основному для народного будівництва України кінця ХІХ ст. В зв'язку з нестачею лісоматеріалу, будівництво рублених хат вже на початку ХХ ст. поступово зменшується в Карпатах і особливо на півночі України, поступаючись конструкціям, в яких використовують менше дерева.

В зв'язку з цим, рублені хати, що потребують особливо якісного лісу, будувалися в цей період переважно заможними селянами.

Можна виділити такі основні прийоми конструктивного рішення стін і їх особливості в різних районах України.

Стіни із зрубу. Рублені стіни будувалися із дерев'яних колод (кругляк), пластин і брусків. Кругляк використовувався здебільшого в районах, багатих на ліс. З метою більш економного використання деревини рублені стіни будували також з колотих або пиляних пластин, що плоским боком повертались в середину будинку. В більшості випадків зруб робився з лишком (кінці вінців на кутах будинку виходили за межі стіни), але на початку ХХ ст. через нестачу лісоматеріалу набув поширення зруб без лишку.

Роги будинку від руйнуючої дії атмосферних опадів і промерзання захищали дошками, що прибивалися до зрізів вінців. Ці особливості конструктивного рішення зрубу значною мірою впливали і на зовнішній вигляд будинку, на його архітектуру. Сполучення окремих вінців вздовж, з метою збільшення розмірів будинку робиться дуже рідко, оскільки це не лише ускладнює будівництво, а й зменшує міцність рубленої стіни. В зв'язку з цим розмір будинку завжди пов'язувався з природною довжиною лісу, що застосовувався у будівництві. Це зумовило в свою чергу планувальну структуру будинків, що мали рублені стіни, оскільки розміри жилого приміщення (кліть) залежали від довжини колод, з яких споруджувались стіни.

В Карпатах зруб робився переважно відкритий. В північних районах України він зустрічався рідше, оскільки в цих районах для будівництва застосовувалась деревина різних порід. В гірських районах використовуються переважно хвойні, а на Поліссі — листяні породи. Рівний, мірний ліс хвойних порід (сосни, ялини, смереки) давав можливість побудувати стіни із зрубу, що відповідають не лише конструктивним, теплотехнічним, а й естетичним вимогам.

При використанні різномірних листяних порід (дуб, граб, осика, верба, липа) окремі колоди припасовували одну до одної. Такий зруб не тільки мало привабливий зовні, але й менш якісний з погляду теплотехнічних вимог. Здебільшого в таких випадках стіни тими чи іншими засобами утеплюють, захищають від руйнівної дії атмосферних впливів.

Найпростішим засобом підвищення теплотехнічних якостей зрубу є конопачення швів між вінцями. Там, де якість зрубу гірша (південні райони північної зони та суміжні з ними райони лісостепу), шви промазують або обмазу-

ють усю поверхню стіни глиняним чи вапняним розчином. Щоб розчин краще тримався на стіні, її заздалегідь клинцюють або тинькують.

Обшивка зрубу дошками не тільки сприяє збереженню тепла, захищає деревину від руйнування, а й покращує зовнішній вигляд будинку, особливо якщо обшивка фарбується у різні кольори.

У північно-західних районах України дерев'яні будинки часто облицьовують цеглою ($\frac{1}{4}$ цеглини). Поставлена на ребро цеглина кріпиться до дерев'яної стіни цвяхами, забитими в щілини між цеглою. В такий спосіб покращувалась вогнетривкість будинку. Звичайно такі будинки були досить дорогими і тому їх споруджували заможні селяни.

Каркасні стіни (у слуп, у шули). У тих районах, де будівельного лісу не вистачало, стіни мали каркасну конструкцію. Якщо в південній частині Полісся будуються і каркасні, і рублені будинки, то в лісостеповій смузі майже скрізь переважають каркасні конструкції.

Каркас складається із стояків (шули), розташованих по кутах будинку та між ними, які зверху поєднуються оціпом. В більшості випадків стояки закопуються в землю, або закріплюються на нижній обв'язці (якщо є фундамент). Щоб зробити каркас міцнішим, кутові стояки з обох боків підпираються підкосами. Балки перекриття кладуть або безпосередньо на верхню обв'язку, або затискують їх зверху ще одним-двома вінцями оціпу. У стояках роблять вертикальні пази, куди вводять заповнення каркасу. Крім дерева для заповнення каркасної конструкції використовують також хмиз, очерет, глину, соломку або різні їх сполучення.

При використанні деревини для заповнення каркасу застосовуються два конструктивні прийоми.

В більшості районів України для заповнення використовують короткометражний малоцінний ліс, який кладеться горизонтально між стояками (закидка). В ряді районів лівобережної України поряд з горизонтальною застосовується закидка в сторч, тобто дерев'яне заповнення розташовано прямою стороною, закріплюється спеціальними парними брусками, що прибиваються зверху і знизу стояків. У окремих районах північного заходу України для заповнення каркасу використовують дерев'яні брусочки, що ретельно припасовуються і підганяються один до одного. Такі каркасні стіни не поступаються якістю перед рубленими.

За винятком будинків з такою конструкцією, каркасні стіни, як правило, обмазують глиною і білять, що робить їх дуже схожими на стіни монолітної конструкції.

В середній частині лісостепової смуги дерев'яна горизонтальна закидка поєднується з глиновальками (заміття). Глиновальки кладуть уперек закидки так, що кінці їх звисають. Ці кінці обтискують обрізком дошки донизу, закриваючи глиною деревину, що знаходиться під нею. Така конструкція зустрічається іноді і в більш північних районах лісостепу, оскільки вона дає змогу заощаджувати дерево.

В південних районах лісостепу, де відчувається гостра нестача лісоматеріалу, для заповнення каркасу застосовуються в основному глиновальки, а також інші місцеві будівельні матеріали, зокрема очерет. Вертикально поставлені пучки очерету прикріплюються до горизонтальних жердин, що встановлені між стояками каркасу.

Поряд з цим для заповнення каркасу в кінці XIX — на початку XX ст. широко використовувався також одинарний або подвійний глиноплот. Заповнення каркасу одинарним глиноплотом, хоча й мало багато недоліків, зустрічалось досить часто, бо стіни такої конструкції коштували дешевше.

Значно кращою з теплотехнічного погляду конструкцією був подвійний плот, простір між яким забивався глиносолом'яною масою (загата). Ця конструкція була досить поширена в деяких східних районах України (Полтавщина, Слобожанщина).

Як правило, каркасні стіни, що мали заповнення з очерету, плоту та солом'яної маси, обмазуються зсередини і зовні глиною і біляться. В окремих районах південного лісостепу і на півдні України застосовували також заповнення каркасу солом'яними перевеслами, що щільно заплітались поміж часто поставленими вертикальними жердинами, так, як це робилось в звичайному плоті із лози.

Монолітні стіни. Монолітні стіни з глини та природного каменю широко застосовувались у народному будівництві півдня, частково в окремих районах лісостепу, а іноді навіть на півночі України. Конструкції стін із глини досить різноманітні, залежно від особливостей будівництва того чи іншого району. В народному житлі застосовувались глинобитні, глинолитні, глиновалькові та саманні конструкції стін.

Глинобитні стіни будуються переважно у центральних, глинолитні — у східних, а глиновалькові у західних районах півдня, а також в значній частині лісостепової смуги України. Глинобитні стіни споруджуються із суміші глини, що має природну вологість, та солом'яної січки. Ця суміш укладається в опалубку шарами невеликої товщини і ретельно трамбується.

Для спорудження глинолитних стін в опалубку укладається шар м'ятої солом'яної маси, що заливається потім рідким розчином глини і також трамбується. Перевага цих конструкцій в їх міцності і хороших теплотехнічних даних, недолік — велика усадка стін після висихання.

Глиновалькові стіни мають два варіанти конструктивного рішення — звичайні глиновальки і глиновальки «в ялинку».

В першому випадку застосовують досить великі вальки з глиносолом'яної маси, які укладаються поперек стін рядами, щільно один до одного.

Звисаючі частини вальків зовні і зсередини обтискують дошкою вниз таким чином, що вони закривають собою нижній шар вальків.

Для спорудження стін із глиновальків у «ялинку» використовують вальки менші за розміром. Кожний шар вальків укладають на стіну не горизонтально, а під кутом в 45°, притому два сусідніх шари мають нахил в різні боки. Така конструкція стіни із глини з'явилась у народному будівництві на початку XX ст. і набула широкого розповсюдження з 20—30-х років.

Саман — невеликий блок із глиносолом'яної маси. Як будівельний матеріал він широко застосовується в народному житлі південних районів, а також західної частини лісостепової смуги. Основною перевагою саманних стін перед іншими конструкціями із глини є те, що вони досить швидко просихають (бо саман попередньо висушується) і дають відносно невелику усадку. Зручність такої конструкції полягає також у тому, що заготовки саману можна зробити поступово, заздалегідь висушити його. Значним недоліком стін із глини, в тому числі із саману є те, що під впливом атмосфер-

ної вологи, вони сиріють, внаслідок чого зазнають досить значної деформації. Щоб уникнути цього, в південних районах стіни з саману після їх осідання часто облицьовують цеглою, іноді — лише нижню частину стіни (до рівня вікон), а часом — усю стіну. Звичайно, будинки з такими стінами були міцнішими і теплішими, але й дорожчими, тому будували їх здебільшого заможні селяни.

У народному будівництві широко застосовується також природний камінь (переважно вапняк). В південних районах житло споруджують здебільшого із черепашника, а на Поділлі та ряді західних районів — із щільного вапняка. Черепашник застосовують у вигляді пиляних блоків, інші види природного каменю — у вигляді буту. В більшості випадків стіни з каменю штукатурять, лише в окремих районах стіни будинків мають природну фактуру каменю.

В південно-східних районах України для кладки стін використовують також крейду, мергель та інші будівельні матеріали.

В більшості випадків кладка стін із природного каменю ведеться на глиняному чи вапняному розчині.

Розглядаючи українське народне житло кінця XIX початку XX ст., треба відзначити, що характерною рисою його було широке застосування різноманітних місцевих матеріалів та конструкцій, що зумовило значною мірою декоративне оздоблення фасадів і в цілому архітектурне рішення.

ОБ'ЄМНО-ПРОСТОРОВА КОМПОЗИЦІЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА ТА ЙОГО АРХІТЕКТУРНО-ХУДОЖНЄ РІШЕННЯ

Однією із найхарактерніших особливостей українського народного житла є гранична простота і лаконічність об'ємно-просторової композиції. Ця риса притаманна не лише жилим будинкам, а й різноманітним господарчим спорудам.

Простота об'ємно-просторової композиції народної архітектури зумовлюється значною мірою простотою конфігурації плану споруди і широким використанням місцевих будівельних матеріалів, що також потребують простих конструктивних рішень і архітектурних форм.

Характерною рисою архітектури українського народного житла є також симетричність об'ємно-просторової композиції і асиметричне вирішення фасадів.

Симетрія загального об'єму народного житла відповідає і є логічним розвитком симетричної конфігурації плану. Асиметричність рішення фасадів ґрунтується на асиметрії планіровочної композиції народного житла, оскільки в цих випадках створюється найбільш доцільна організація жилих і допоміжних приміщень.

Вільне, асиметричне розташування на фасадах окремих архітектурних елементів, при загальному симетричному об'ємі будинку, створює ту особливу невимушеність, інтимність і в той же час естетичну завершеність, що притаманні кращим зразкам народного мистецтва.

В архітектурі народного житла того чи іншого району України в більшості випадків можна знайти основний провідний мотив, що має значний, а часом вирішальний вплив на загальнохудожнє вирішення сільського жилого будинку.

Так, наприклад, в східних і особливо північно-східних районах України провідним мотивом в архітектурно-художньому рішенні житла є вікна, що в цих районах робляться завжди з віконницями. В лівобережній частині лісостепу, і особливо в Карпатах, значну роль в архітектурі народного житла відіграють піддашки, а на півдні — рішення фронтонів двосхилих дахів.

В окремих районах основна увага народного майстра зосереджена на декоративному оздобленні великих площин стін будинку, в інших головним є вирішення даху, виділення входу до будинку тощо.

Застосування того чи іншого архітектурного мотиву в народному житлі зумовлено рядом причин, що тісно пов'язані з традиціями і естетичними уявленнями народних зодчих, що склалися в кожному районі України. Велике значення в цьому аспекті має розташування жилого будинку на садибі і відносно вулиці. Залежно від розташування будинку на садибі змінюється архітектурне рішення того чи іншого фасаду. В одних випадках головним фасадом є той, що має вхід до будинку, в інших — той, що звернений в бік вулиці.

Архітектурно-художнє рішення народного житла побудовано на контрастних співвідношеннях окремих елементів або деталей, чи однієї частини по відношенню до цілого. Цей принцип, характерний для творчого методу народних майстрів, можна простежити в найрізноманітніших формах і особливо засобах декоративно-художнього оздоблення архітектурних елементів.

Використання контрастного співвідношення окремих елементів, чи одного із елементів і цілого, дає можливість мінімальними і найбільш простими художніми засобами досягти максимальної виразності архітектурного образу.

Характерною особливістю народного житла України є спільність основних композиційних прийомів і в той же час різноманітність архітектурного рішення в різних районах.

Це, як ми бачили, притаманне також планівці сільського житла, його конструктивному рішенню. Типовість основних структурних рис народного житла зумовлена безупинним процесом відбору всього найбільш доцільного, економічного, що відповідає умовам життя селянина і його естетичним уподобанням.

Типовість прийомів композиції народного житла не створює при цьому одноманітності і шаблону у архітектурному рішенні, оскільки у кожному окремому випадку це рішення поряд з спільним, типовим для того чи іншого району має й індивідуальні особливості, що відповідають естетичним смакам їх безпосереднього виконавця. Треба при цьому мати на увазі, що індивідуальні риси архітектурного рішення не лише в різних районах, а й у різних селах відповідають народним художнім традиціям, виробленим колективним досвідом і колективною творчістю, і не суперечить їм.

Типовість композиційних прийомів народного житла є основою архітектурної єдності забудови вулиці і села в цілому, а різноманітність у відтинках архітектурного рішення є основою мальовничості цієї забудови. Саме

ці особливості народної архітектури і створюють умови для забудови села в єдиному художньому ансамблі.

Своєрідні риси сільського житла, завдяки яким народна архітектура одного району відрізняється від іншого, можна досить виразно простежити на півночі, півдні і центральній частині України. Відповідно до архітектурно-етнографічного районування на Україні існує шість основних районів:* 1. Полісся. 2. Карпати (Прикарпаття, Закарпаття, Буковина). 3. Поділля. 4. Слобожанщина, Полтавщина. 5. Середня Наддніпрянщина. 6. Нижня Наддніпрянщина і Південь. (Мал. 2).

Розглянемо характерні особливості архітектури народного житла цих районів.

Полісся. Велика кількість лісів і боліт, нестача родючих земель, ізоляваність від основних шляхів культурних та економічних зв'язків, робило цей район у минулому одним із найбільш відсталих на Україні. Бідність економічних ресурсів Полісся, соціальний гніт та злиденне існування трудового селянства створювало умови, при яких народне житло немов застигло у своєму розвитку, зберігаючи на кінець XIX і навіть на початку XX ст. багато старовинних прийомів та архаїчних рис, що сягають своїм корінням у глибину віків.

Основний традиційний будівельний матеріал в цьому районі — дерево, а основний конструктивний прийом, що тут застосовується здавна, — зруб.

Народне будівництво північних районів відзначається граничною простотою і навіть деякою мірою аскетичністю архітектурного рішення, відповідно до конструктивних та функціональних вимог Народний майстер дуже стримано застосовував і декоративні засоби оздоблення інтер'єрів та екстер'єрів. Єдине, що привертало його увагу, були фронти у західних районах Полісся, які прикрашалися скромними елементами глухого різьблення чи контурної порізки, та завершення вікон у центральних і східних районах Полісся, що оздоблювались традиційними для українського народного декоративного мистецтва стародавніми мотивами геометричного різьблення по дереву.

Звичайно завершення вікон та віконниці фарбувались у світлі тлі (білий, блакитний), завдяки чому ставали добре помітні на темному тлі рубленої стіни (східні райони). В окремих випадках віконниці розписують застосовуючи переважно елементи геометричного орнаменту, що надавало фасадам сільського житла більшої привабливості і мальовничості (центральні райони Полісся).

На західному Поліссі своєрідно вирішуються також завершення фронтонів двосхилих дахів, що прикрашались контурною порізкою кінців вітряних дощок, які формою нагадували голови коней або якихось химерних істот.

Стіни сільського житла Полісся вирішувались, як правило, у відкритому зрубі, який у більшості випадків білили і лише в окремих районах північного Полісся він мав природний колір і фактуру дерева. Це стосується лише стін жилої частини хати, стіни господарчих приміщень (сіни, комора), що робились також із зрубу, завжди мали природний колір дерева.

В різних районах Полісся народне житло має свої особливості у формі даху (на заході поширені дво- та чотирихилі дахи, на сході тільки чотири-

* Архітектурне етнографічне районування розроблене автором спільно з відділом етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР.

схилі), розташуванні вікон на фасадах, характері тектонічної структури рубленої стіни і рішенні архітектурних елементів та деталей.

Досить скромним і стриманим був також інтер'єр народного житла на Поліссі, особливо на заході. Лише в окремих районах можна зустріти різьблення на сволюку, своєрідні типи меблів, особливо мисників, бокові стінки яких мали елементи контурної порізки, характерне рішення груби — у вигляді стіни, що прикрашалась пластичним оздобленням. Значну роль в інтер'єрі поліської хати відігравали також декоративні тканини і особливо вишивані рушники.

Карпати. Деяку спільність з житлом Полісся, і в той же час своєрідні, глибоко самотні риси, має народне житло Карпат (Прикарпаття, Закарпаття, Буковина).

Різний характер природно-кліматичних умов, завжди притаманний гірській місцевості, особливості історичного та економічного розвитку окремих районів та ряд інших причин зумовили різноманітність архітектури народного житла на Карпатах.

Найбільша завершеність архітектурних форм на Карпатах характерна для народного житла гуцулів (східна частина Карпат) і бойків (західна частина Карпат).

Особливою традиційністю та сталістю прийомів і форм відзначається не лише житло гуцулів, а й їх обряди, пісні, мова, а також народна художня творчість (різьблення по дереву, кераміка, обробка металу тощо). Це пояснювалося не лише важкодоступністю цього району Карпат, що певною мірою ізолювало цей край, а й багатовіковим соціальним і національним гнітом іноземних поневолювачів, в результаті чого народ особливо старанно зберігав свої старовинні традиції і самотню культуру. Житла гуцулів — і багаті гражди, що являли цілий комплекс жилих і господарчих споруд, і примітивні курні хати бідняків, як правило, будувались із дерева, що на Карпатах, так само як і на Поліссі, було основним будівельним матеріалом.

Надзвичайно розвинуте мистецтво обробки дерева, що передавалось із покоління в покоління, дозволяло народним майстрам створювати споруди, що відзначались не лише високою якістю, простотою і надійністю конструкцій, а й досконалістю архітектурних форм. Своєрідною рисою архітектури народного житла цього куточка Карпат є сполучення високих, стрімких дахів, критих драницею, з великими площинами рублених стін, що мали чіткий ритм вінців, складених з міцних колод.

В більшості випадків хата гуцулів з напільної частини та з боків мала прибудови (притули) для худоби, що ховалися під великими звісами покрівлі.

З переднього фасаду завжди робився розвинений звіс даху (дашок), що підтримувався дерев'яними кронштейнами, або стовпчиками. В тих випадках, коли ці архітектурні деталі мали різьблення, вони ставали справжньою окрасою будинку. Значну увагу народний майстер приділяв також оздобленню входу на піддашок, застосовуючи для цього традиційний елемент різьблення на хвіртці і особливо на завершенні стовпчиків, до яких вони нависувались. Самотні риси має також рішення фронтонів чотирихилих дахів (щити), які старанно прикрашались набивними різними елементами, в результаті чого створювалась дуже цікава орнаментальна композиція, що ставала часто основним акцентом архітектурно-художнього рішення.

Своєрідні і вишукані пропорції будинку та окремих його частин, чітка і виразна об'ємно-просторова композиція, м'який сіро-сріблястий колір стін і даху, якого з часом набуває дерево, — все це створювало архітектуру, що напрочуд добре вписувалась в навколишній пейзаж, архітектуру, органічно пов'язану з природою Карпат.

Характерним було рішення інтер'єру гуцульського житла, стіни якого також не штукатурились. Поєднання стін, що мали природний колір і фактуру дерева, з яскравими декоративними тканинами і традиційним різьбленням на одвірках, сволюках, меблях (особливо на скринях), та піччю, облицьованою кольоровими орнаментованими кахлями, — надавало інтер'єру жилого приміщення єдину і в той же час досить виразну стильову характеристику.

Деякі відмінності мало народне житло на Бойківщині. Специфічною ознакою бойківського житла була більш видовжена композиція будинку, високі солом'яні дахи та влаштування піддашків з чільної, а часто і напільної сторони. Головним компонентом архітектурно-художнього рішення будинку була дерев'яна арка, зроблена з міцних брусів, що правила за вхід до піддашку. Така арка, звичайно, старанно прикрашалась різьбленням, що надавало входу в будинок особливо парадного і навіть урочистого вигляду.

Інтер'єр бойківського житла вирішувався більш скромно. Значну роль при цьому відігравала барвистість тканин, що робило його веселим і привітним.

В окремих районах Карпат рублені стіни фарбують у темно-червоний або вишневий колір, а шви між вінцями у білий.

Народне житло Закарпаття досить різноманітне. В гірській частині — це звичайні рублені будинки, що мають багато спільного з дерев'яними будинками Прикарпаття.

В рівнинній частині особливо цікаве житло в центральних районах. Тут стіни будинків уже в більшості випадків обмазуються глиною і біляться, а подекуди фарбуються в яскраві сині тони. Там, де стіна робиться у відкритому зрубі, промазуються і фарбуються в яскраві кольори шви між вінцями, що надає будинку дуже своєрідного вигляду. Значну роль у забудові вулиці відігравали також ворота і хвіртки, яким народний майстер приділяв велику увагу.

Цікавий інтер'єр закарпатського народного житла створюють декоративні керамічні миски та тарілки, що виставляються «квітами на хату», або вішаються на стіни, та характерні для цих районів барвисті декоративні тканини.

Сільське житло Буковини мало також багато відмінностей у різних районах. Характерними ознаками народного житла центральної Буковини були м'які обриси високих дахів, критих гонтом, з великими звісами даху, що підтримувались уступоподібними кронштейнами, в поєднанні з білими стінами, прикрашеними подекуди настінним розписом нижньої частини стіни та різьбленням архітектурних деталей, фарбуванням у яскраві сині тони.

Своєрідних рис сільській вулиці на Буковині надавали також господарчі споруди і особливо характерні для цієї частини України кошниці, курніки та ін.

Поділля. Поділля, як і інші частини лісостепової смуги Правобережної України, на відміну від глухих районів Полісся і Карпат, до середини XVIII ст. було ареною різноманітних історичних подій. Ця частина України довгий час перебувала під гнітом польської шляхти, яка не тільки нещадно експлу-

тувала населення, а й намагалася асимілювати його. Народні маси вели безперервну боротьбу проти пригнічення, мужньо відстоювали свою національну культуру.

Характерною рисою подільського житла було поєднання простого, стриманого за своїми формами об'єму будинку з мальовничими фасадами. Це досягалося завдяки широкому використанню таких декоративних засобів оздоблення, як колір і настінний розпис в поєднанні з своєрідними декоративними прийомами пластичної обробки високих солом'яних дахів.

Особливо цікава архітектура житла при пофарбуванні фасадів у насичені сині або синьо-зелені тони, а пластичних архітектурних деталей — в білий колір. Прикрашали фасади сільського житла на Поділлі також наборні (цвяховані) двері, фігурна обшальовка яких підкреслювалась і виявлялась яскравим пофарбуванням.

Різноманітність засобів опорядження фасадів при використанні кольорового і орнаментального декору, невичерпна фантазія художньої творчості народних майстрів надає житлу Поділля рис самобутності і привабливості.

Особливістю забудови сільської вулиці на Поділлі була її багатобарвність. Кольорове пофарбування житла у холодні сині тони доповнювалось яскравими цеглясто-червоними та жовтими тонами, у які фарбувались різноманітні господарчі споруди на садибі.

В інтер'єрі народного житла на Поділлі також широко застосовується колір, а особливо декоративний розпис, яким прикрашалися стіни і вариста піч. Велику роль відігравали в інтер'єрі також барвіста кераміка і насамперед миски, які ставилися рядами на миснику, своєрідні типи народних меблів та декоративні тканини.

Слобожанщина і Полтавщина. На лівобережній Україні після возз'єднання з Росією українська національна культура розвивається швидше, чому сприяв тісний зв'язок з культурою братнього російського народу. В цей період формуються основні особливості і самобутні риси сільського житла, розвиваються прогресивні традиції народного зодчества. Слобожанщина є районом спільного українсько-російського заселення у XVI—XVIII ст. Тут особливо яскраво позначилися взаємовпливи матеріальної і духовної культури українського і російського народів.

Народне житло Полтавщини і Слобожанщини, основні особливості якого склалися на початку XIX ст., відзначається масштабністю всієї будівлі та окремих її частин і елементів, органічністю рішення, простотою і виразністю архітектурної композиції. Каркасні чи рублені стіни сільського житла в цих районах обмазувались глиною і білились, ховаючи під собою конструкцію.

Характерною рисою народного житла в цій частині України є розвинені звиси даху, що підтримуються тонкими, вишуканими у своїх пропорціях, стовпчиками на піддашку чи кронштейнами, що мали фігурну порізку на причілку. Солом'яна чотирихвиля покрівля робилася, як правило, низькою, без всяких уступів і виступів, з плавними, м'якими обрисами.

Зовнішній вигляд хати значно збагачувався завдяки світотіні на білих або ніжно голубих площинах стін, яку створює піддашок, в поєднанні з яскравим пофарбуванням у жовті або жовтогарячі тони призьби, а часом і стін господарчих приміщень. Своєрідно вирішувались кронштейни, форма яких нагадувала голову коня (коньки) та підстрішени, які прикрашалися старовинними мотивами глухої різьби.

Велике значення в архітектурі сільського житла цих районів, а особливо на Полтавщині, мали вікна, що робилися тут майже завжди з віконницями. Різблення окремих елементів завершення вікна, що органічно поєднувалося з пофарбуванням, а особливо пофарбування у яскраві тони віконниць, робило нерідко вікна провідними елементами художнього рішення народного житла.

Інтер'єр сільського житла цих районів прикрашався елементами різблення на сволоках і меблях, фарбуванням печей, іноді декоративним розписом, а також застосуванням кераміки для печей, що мали рельєфну орнаментацию.

Середня Наддніпрянщина є однією з тих територій, де розвивалася східнослов'янська культура, де найінтенсивніше відбувався процес формування української народності, а потім нації. Саме в цьому районі найяскравіше виявились основні ознаки культури і побуту українського народу.

Характерне для середньої Наддніпрянщини старе селянське житло з традиційними білими стінами, пофарбованою глиною призьбою та чотирихилим солом'яним дахом, що ховається в зелені садків, узагальнює в собі основні і найбільш типові риси української народної архітектури.

Середня Наддніпрянщина, яка поділяється на лівобережну і правобережну частини, знаходиться територіально між східними і західними районами України. Це позначалось якоюсь мірою і на народному житлі, яке має риси, що поєднують його в одних випадках з житлом Полтавщини (Лівобережне Подніпров'я), а в інших — з Поділлям (правобережна частина). Особливо яскраво це можна простежити в тих районах Наддніпрянщини, що межують з Полтавщиною і Поділлям.

Найбільш поширеною конструкцією в цих районах є каркас з дерев'яною закидкою, а подекуди і зруб. Стіни сільського житла, як правило, обмазуються глиною, причому на Правобережжі обмазуються стіни жилих і господарчих приміщень, а на Лівобережжі лише стіни жилих приміщень.

Дахи на лівобережній частині рівні, без виступів, м'якої обтічної форми, на Правобережжі мають іноді пластичну обробку солом'яної стріхи (гребінь даху, а подекуди і кутові стріхачі).

Характерною ознакою житла цих районів, особливо на Правобережжі, є фарбування напільної стіни глинами різноманітних відтінків. Іноді так само фарбують і стіни господарчих приміщень (сіни, комора). Особливо цікаво з художньої точки зору використовується колір в архітектурі народного житла південних районів правобережної частини Наддніпрянщини. Напільні стіни фарбуються тут в інтенсивні цеглясто-червоні, жовтогарячі тони в поєднанні з настінним розписом та декоративними підводками.

Нижня Наддніпрянщина і Південь. Своєрідність історичних та природно-кліматичних умов південних районів України мали значний вплив на формування народної культури, в тому числі і архітектури цих районів.

Інтенсивне ж заселення цього краю проходило в основному у другій половині XVIII і в XIX ст. Поряд з українцями тут селилося багато росіян та представників інших національностей (болгари, німці, греки, молдавани та ін.), що вплинуло і на народне житло, специфічною особливістю якого є різноманітність прийомів і архітектурних форм.

Основним будівельним матеріалом Півдня України, як уже згадувалось вище, є глина і природний камінь, що значною мірою визначило своєрідність архітектури народного житла.

Товсті стіни, глибокі амбразури прорізів, горизонтальне членування фасадів надавали сільським будинкам рис монументальності. Тут переважають двосхилі дахи, в чому можна бачити вплив російської народної архітектури. Цей вплив можна простежити також у прийомах розташування житла на садибі в такий спосіб, коли причілок хати виходив безпосередньо на вулицю.

Засоби декоративно-художнього оздоблення народного житла цього району відзначаються різноманітністю. Тут можна зустріти кольорове фарбування великих площин стін, декоративний розпис, пластичну обробку фронтонів двосхилих дахів і різьблення архітектурних деталей.

Архітектура сільських будинків Півдня має свої особливості в східних, центральних і західних районах. Найбільш цікаво вирішується народне житло в центральних районах, де широко застосовується пластичне оздоблення фасадів, — пілястри, тяги, карнизи тощо. Велика увага приділяється фронтонам, що прикрашаються великими пластичними і поліхромними розетками.

Характерних рис забудові сільської вулиці на Півдні надавали огорожі, що робилися тут або з каменю, або з глини, їх звичайно білили, а нижню частину підводили сажею чи кольоровими глинами. Своєрідно вирішувались також ворота і хвіртки (особливо в західних районах), художнє рішення яких мало спільні риси з архітектурою житла.

Як показує огляд архітектури народного житла кінця XIX — початку XX ст., поряд із загальними рисами, притаманними усьому українському народному зодчеству, вона мала свої відміни і особливості в кожній етнографічній зоні. Слід також підкреслити спільність принципів загальної композиції в народному житлі України, Білорусії та Росії, що свідчить про наявність загальних рис в архітектурі житла цих народів. Найбільш широко використовуються в сільському житловому будівництві народні архітектурно-художні традиції, хоча конкретні прийоми оздоблення сучасних жилих будинків значно змінюються відповідно до нових умов життя сільського населення та його естетичних уподобань¹.

Принципові відмінності, порівняно з старою хатою, мають також планування та конструктивне рішення сучасних жилих сільських будинків. Характерною їх ознакою є різке підвищення санітарно-гігієнічних умов, комфортності квартири та капітальності будинку, що створює необхідні умови для поступового стирання культурно-побутових відмінностей між містом і селом.

Незважаючи на традиційність, а тому якоюсь мірою і консервативність народних форм будівництва, сільське житло безперервно змінювалось. Це стало особливо помітним тоді, коли умови життя сільського населення, а тому їх вимоги до житлових умов вступали в протиріччя з існуючими типами народного житла. Цю особливість найбільш яскраво можна простежити порівнюючи сучасні житлові будинки колгоспників з сільським житлом дореволюційного періоду.

Особливістю нового житлового будівництва радянського періоду є органічне поєднання кращих народних архітектурно-будівельних і художніх традицій з сучасними вимогами, що відповідають новим умовам нашого соціалістичного села.

¹ В. Самойлович, М. Соломонов, Ю. Хохол, Дім на вибір, К., 1971.

ВАРІАНТИ АРХІТЕКТУРНОГО ВИРІШЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА В РІЗНИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ

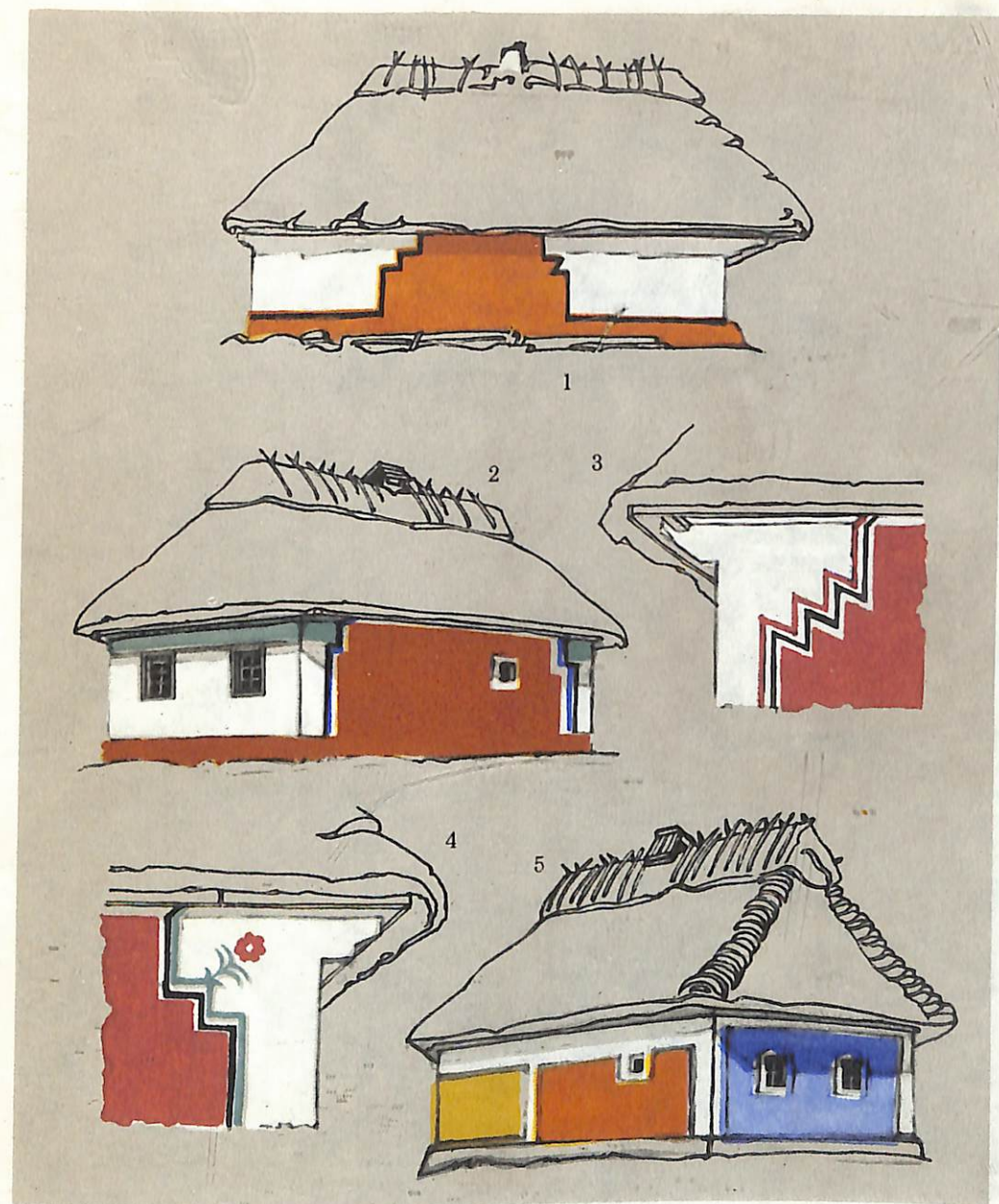
*

ПОФАРБУВАННЯ ФАСАДІВ ТА АРХІТЕКТУРНИХ ДЕТАЛЕЙ

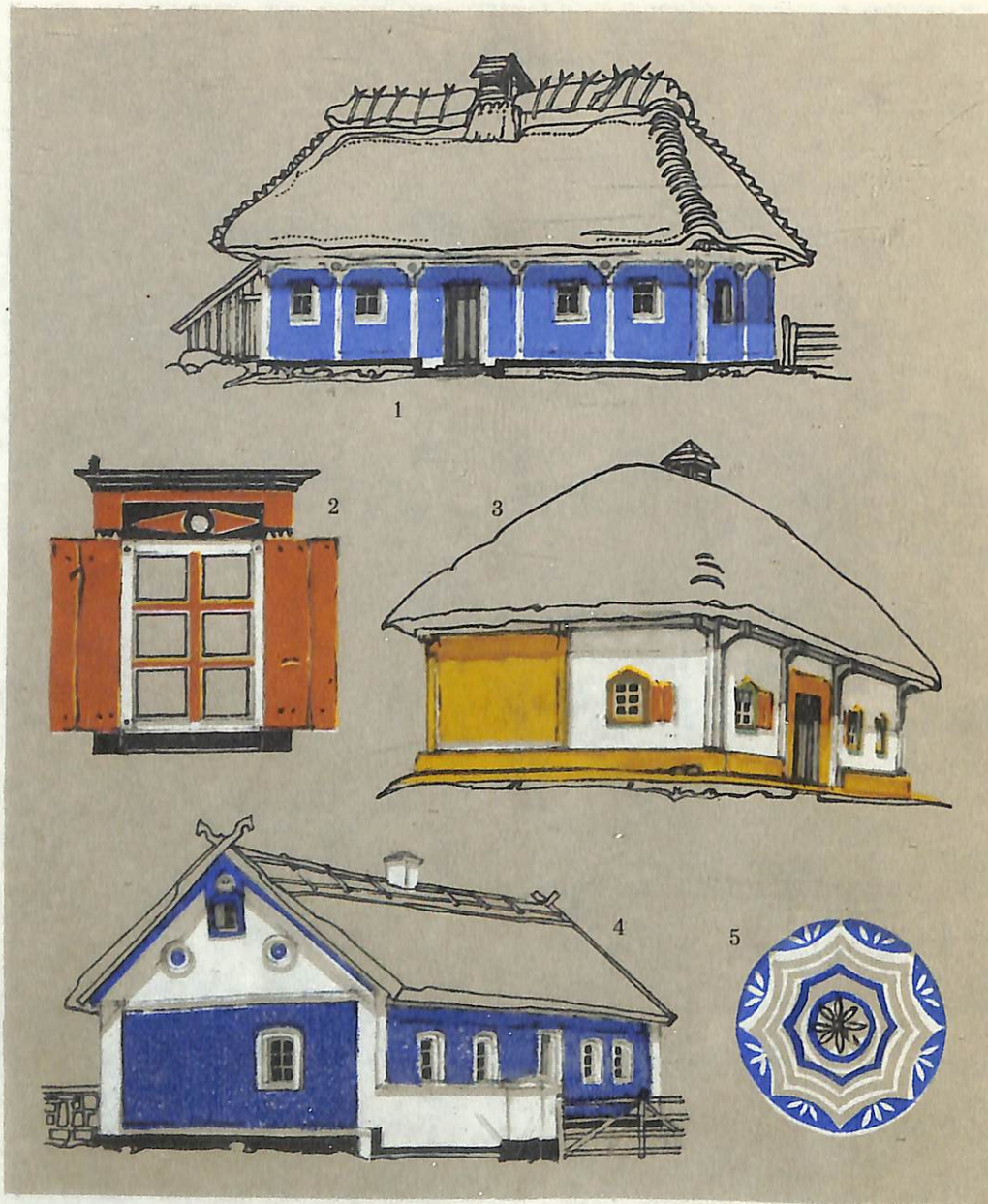
(кінець XIX — початок XX ст.).

Пофарбування тильної стіни (1,2 — Тульчинський р-н Вінницької обл., 5 — Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.);
 Розпис віконних наличників (3 — Новоушицький р-н Хмельницької обл.);
 Пофарбування наличників та завершення вікон (4 — Звенигородський р-н Черкаської обл.).

Пофарбування тильної стіни (1 — Маньківський р-н Черкаської обл.);
 Пофарбування тильного і бокового фасадів (2 — Уманський р-н Черкаської обл., 5 — Барський р-н Вінницької обл.);
 Фрагменти пофарбування тильної стіни (3 — Христинівський р-н Черкаської обл., 4 — Маньківський р-н Черкаської обл.).

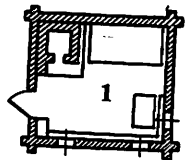

Пофарбування головного і бокового фасадів (1 — Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл., 3 — Шишацький р-н Полтавської обл.);
 Пофарбування вікна (2 — Лубенський р-н Полтавської обл.);
 Пофарбування тилового і бокового фасадів (4 — Балтський р-н Одеської обл.);
 Фрагмент розпису тилового фасаду (5 — Дунаєвський р-н Хмельницької обл.).

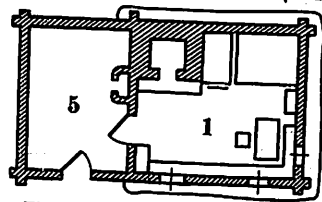

Пофарбування фасадів (1 — Бершадський р-н Вінницької обл., 3 — Зінківський р-н Полтавської обл., 4 — Новоодеський р-н Миколаївської обл.);
 Пофарбування вікна (2 — Канівський р-н Черкаської обл.);
 Пофарбування розетки на фронтоні (5 — Новоодеський р-н Миколаївської обл.).

I ПЛАНІРОВКА НАРОДНОГО ЖИТЛА З ОДНИМ ЖИЛИМ ПРИМІЩЕННЯМ

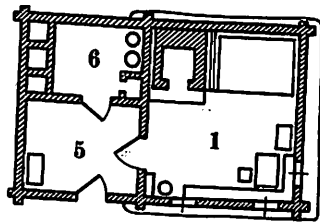
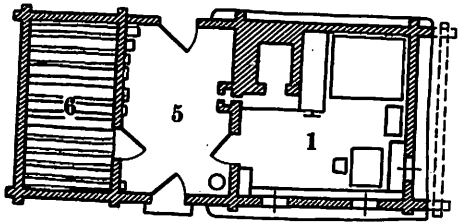

ОДНОКАМЕРНЕ ЖИТЛО

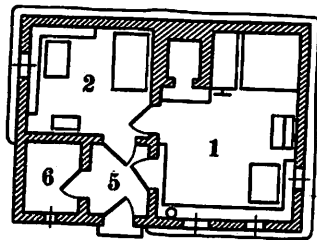

ДВОКАМЕРНЕ ЖИТЛО

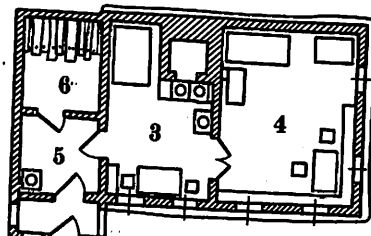
ТРИКАМЕРНЕ ЖИТЛО

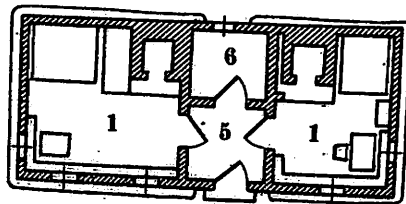
II ПЛАНІРОВКА НАРОДНОГО ЖИТЛА З ДВОМА ЖИЛИМИ ПРИМІЩЕННЯМИ

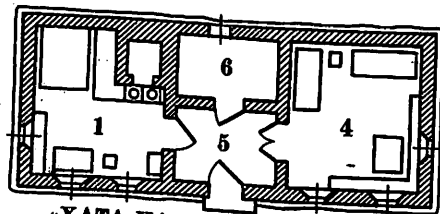
«ХАТА І ХАТИНА»

«ДВІ ХАТИ ПІДРЯД»

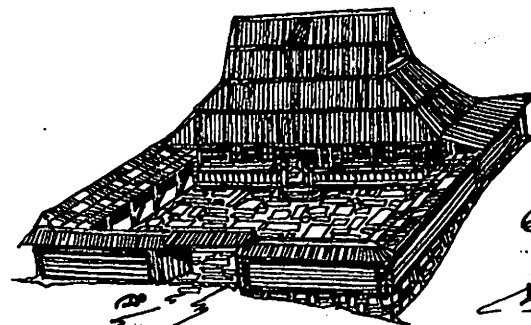
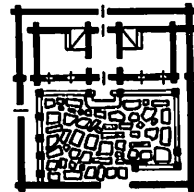
«ХАТА ЧЕРЕЗ СІНИ»

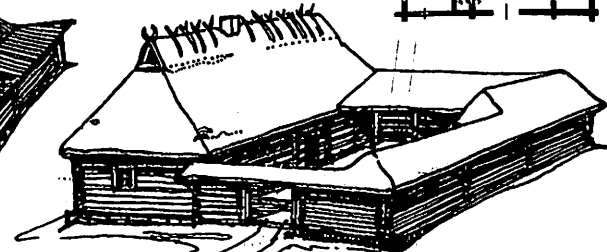
«ХАТА НА ДВІ ПОЛОВИНИ»

Мал. 1. Основні варіанти планування українського народного житла (кінець XIX — початок XX ст.).
Умовні позначення: 1. хата; 2. хатина; 3. кухня-їдальня; 4. світлиця; 5. сіни; 6. комора.

Мал. 2. Архітектурно-етнографічне районування України (кінець XIX — початок XX ст.):

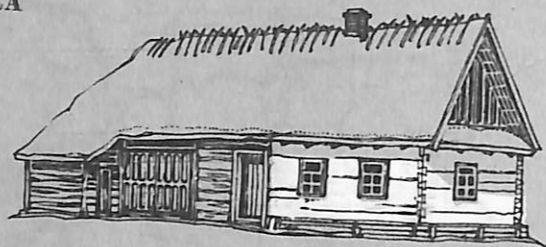
Гуцульська гражда
(Карпати)

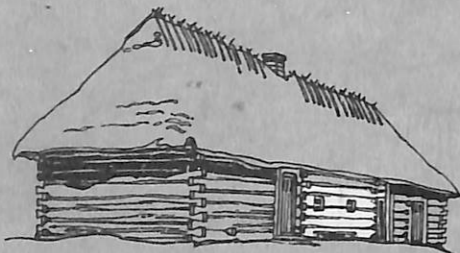
Завритий двір
(Волинь)

I — Полісся, II — Карпати і Прикарпаття, III — Поділля, IV — Слобожанщина і Полтавщина, V — Середня Наддніпрянина, VI — Південь України; 1 — Волинська обл., 2 — Рівненська обл., 3 — Житомирська обл., 4 — Сумська обл., 5 — Київська обл., 6 — Чернігівська обл., 7 — Львівська обл., 8 — Івано-Франківська обл., 9 — Тернопільська обл., 10 — Закарпатська обл., 11 — Чернівецька обл., 12 — Хмельницька обл., 13 — Вінницька обл., 14 — Полтавська обл., 15 — Харківська обл., 16 — Ворошиловградська обл., 17 — Донецька обл., 18 — Дніпропетровська обл., 19 — Черкаська обл., 20 — Кіровоградська обл., 21 — Запорізька обл., 22 — Херсонська обл., 23 — Миколаївська обл., 24 — Одеська обл., 25 — Кримська обл.

ВОЛИНСЬКА
ОБЛАСТЬ

4

1

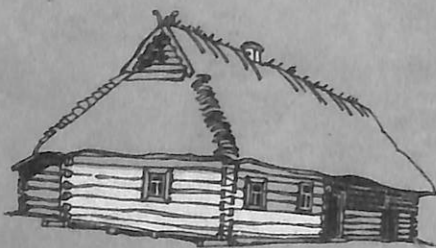
5

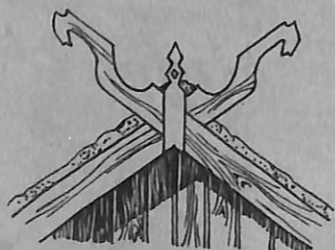
2

6

3

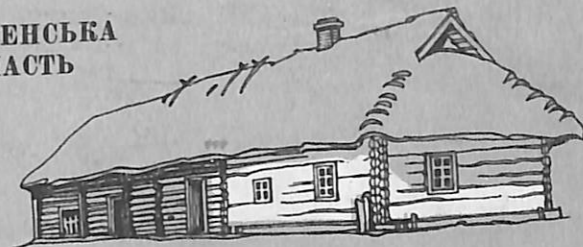

7

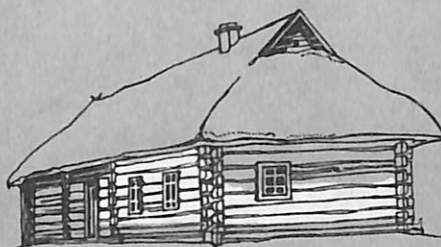
Волинська обл.

1. Любомльський р-н. 2. Камінь-Каширський р-н. 3. Володимир-Волинський р-н. 4. Ківерцівський р-н. 5. Ковельський р-н. 6. Ратнівський р-н. 7. Завершення фронтона (Маневицький р-н).

РОВЕНСЬКА
ОБЛАСТЬ

4

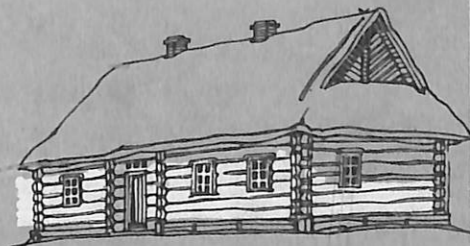
1

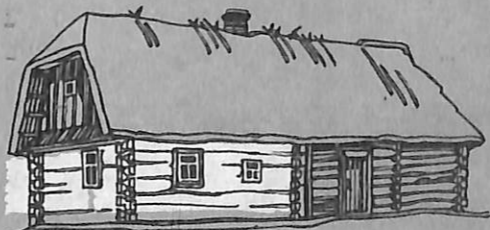
5

2

6

3

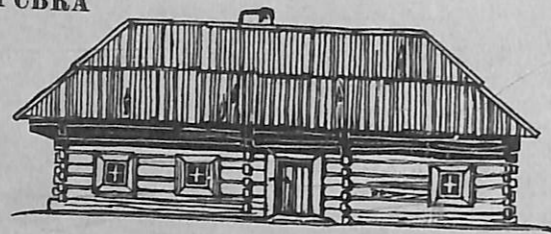
7

Ровенська обл.

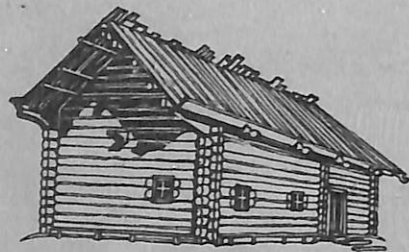
1. Березнівський р-н. 2. Рокитнівський р-н. 3. Сарненський р-н. 4. Костопільський р-н. 5. Гошанський р-н. 6. Володимирецький р-н. 7. Обробка вікна (Володимирецький р-н).

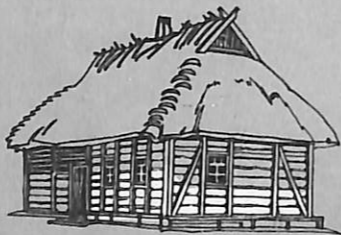
**ЖИТОМИРСЬКА
ОБЛАСТЬ**

4

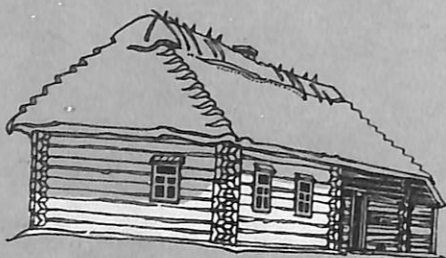
1

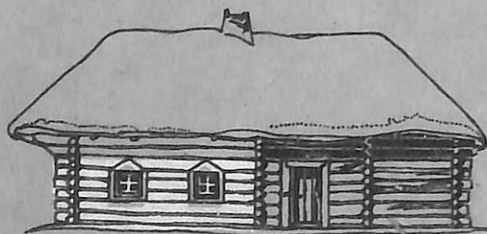
5

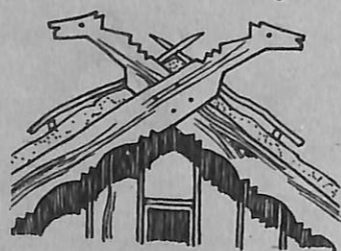
2

6

3

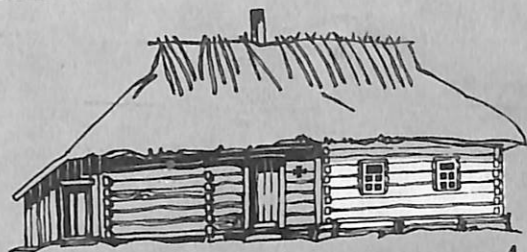

7

Житомирська обл.
1. Овруцький р-н. 2. Бердичівський р-н. 3. Радомишльський р-н. 4. Олевський р-н.
5. Коростишівський р-н. 6. Коростенський р-н. 7. Завершення фронтона (Житомирський р-н).

**КИЇВСЬКА
ОБЛАСТЬ**

4

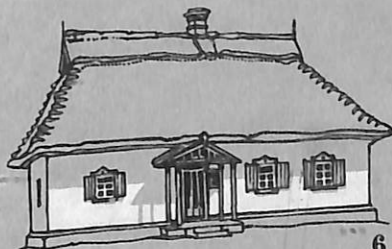
1

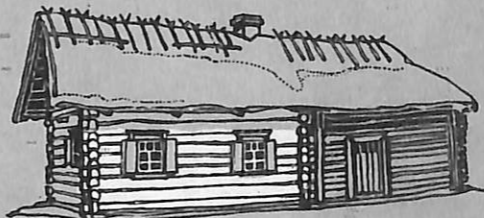
5

2

6

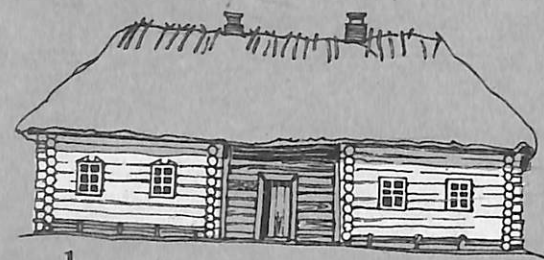
3

7

Київська обл.
1. Іванківський р-н. 2. Білоцерківський р-н. 3. Чорнобильський р-н. 4. Броварський р-н.
5. Макарівський р-н. 6. Кагарлицький р-н. 7. Обробка вікна (Кієво-Святошинський р-н).

ЧЕРНІГІВСЬКА
ОБЛАСТЬ

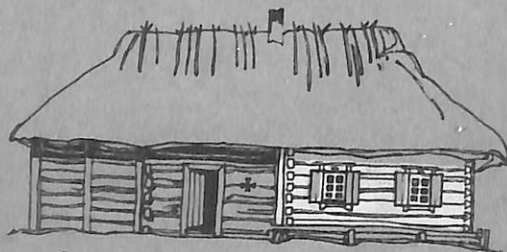
1

2

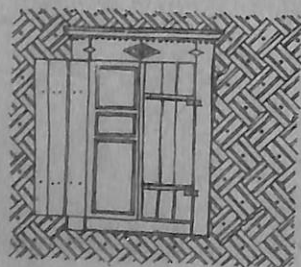
4

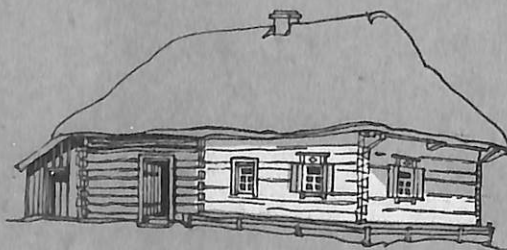
3

5

7

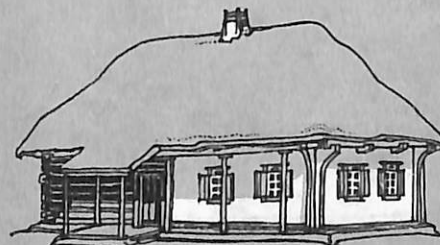
6

Чернігівська обл.
1. Менський р-н. 2. Щорський р-н. 3. Чернігівський р-н. 4. Бахмацький р-н. 5. Новгород-Сіверський р-н. 6. Ніжинський р-н. 7. Облицювання стін керамічними плитками (Козелецький р-н).

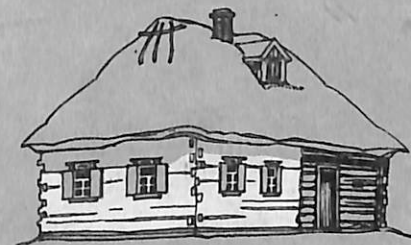
СУМСЬКА
ОБЛАСТЬ

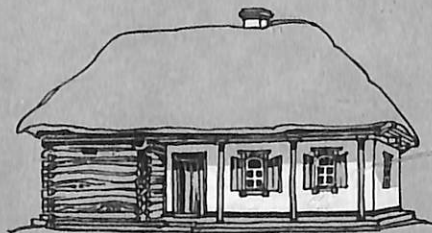
4

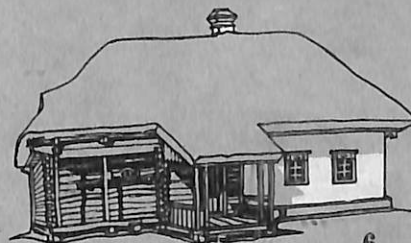
1

5

2

6

3

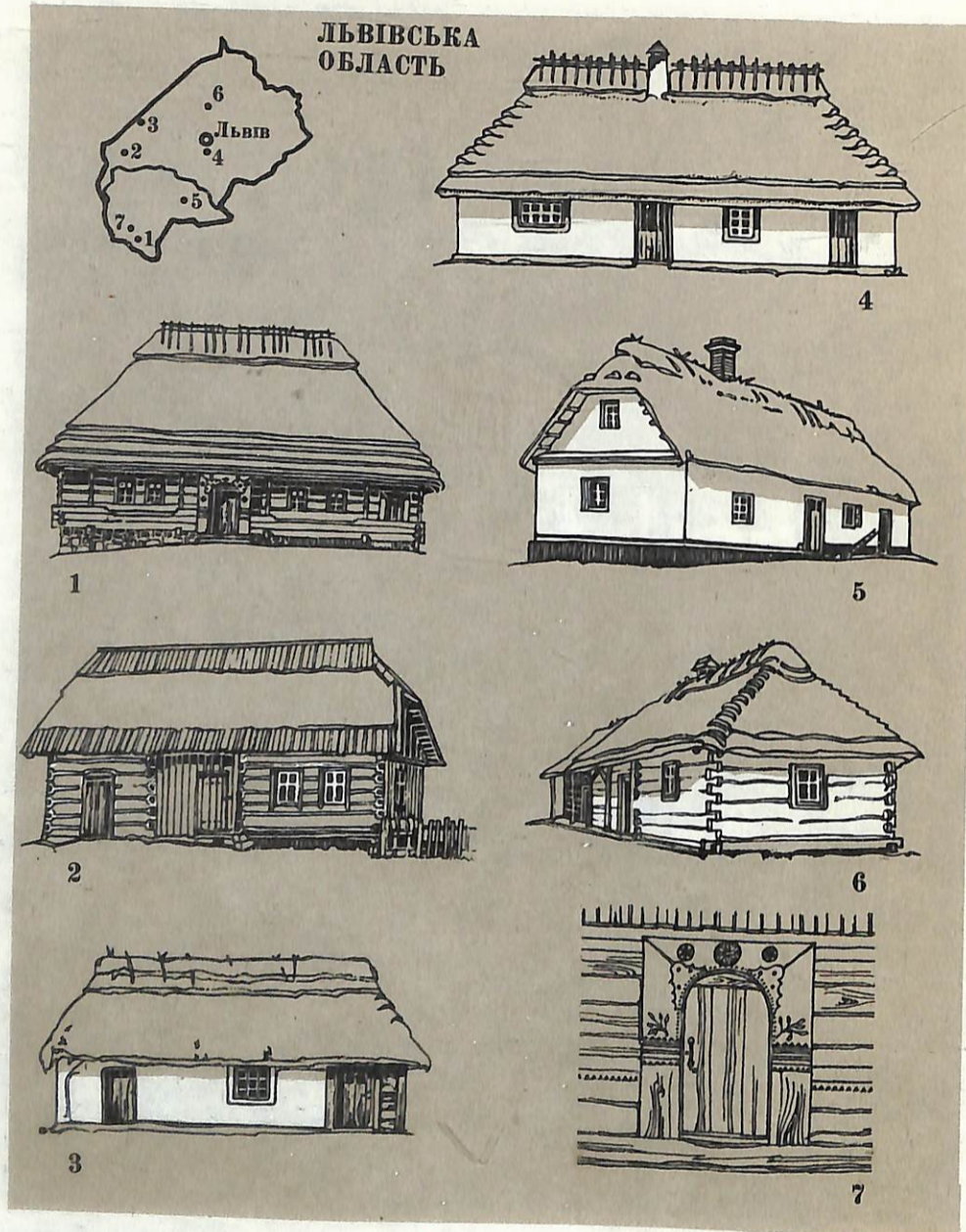

7

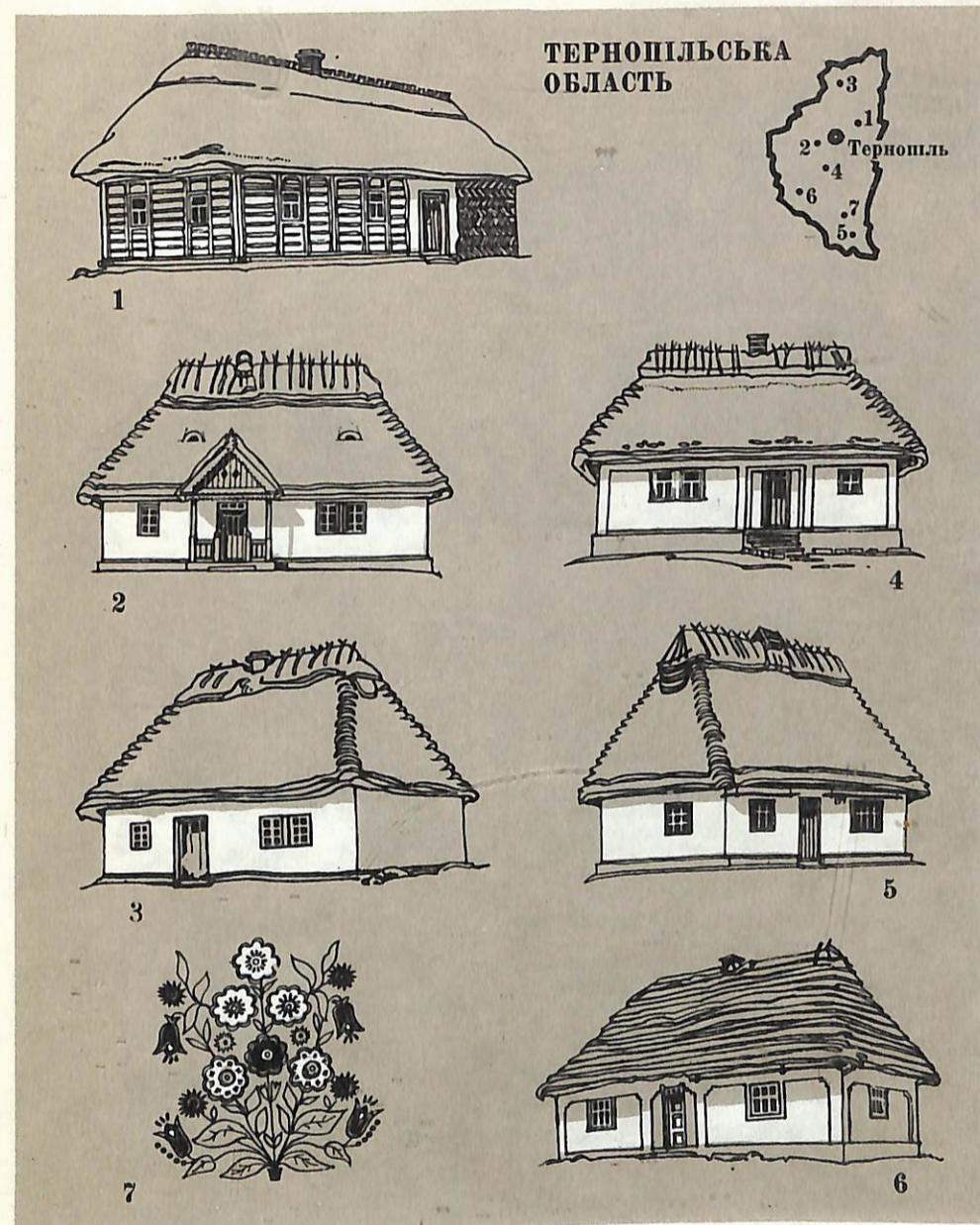

8

Сумська обл.
1. Тростянецький р-н. 2. Білопільський р-н. 3. Шосткинський р-н. 4. Конотопський р-н.
5. Путивльський р-н. 6. Лебединський р-н. Обробка вікна. 7. Кролевецький р-н.
8. Охтирський р-н.

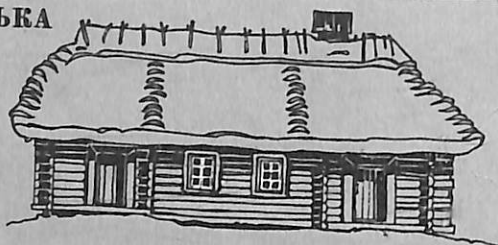

Львівська обл.
1. Стрийський р-н. 2. Старосамбірський р-н. 3. Городоцький р-н. 4. Пустомитівський р-н. 5. Жидачівський р-н. 6. Нестеровський р-н. 7. Фрагмент входу на «піддашок» (Стрийський р-н).

Тернопільська обл.
1. Збаразький р-н. 2. Козівський р-н. 3. Кременецький р-н. 4. Тербовлянський р-н. 5. Боршівський р-н. 6. Буцацький р-н. 7. Фрагмент розпису в інтер'єрі хати (Боршівський р-н).

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА
ОБЛАСТЬ

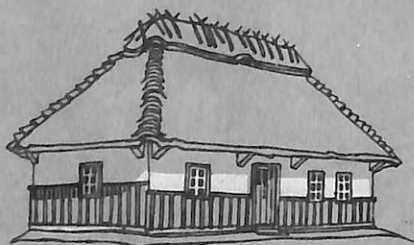
4

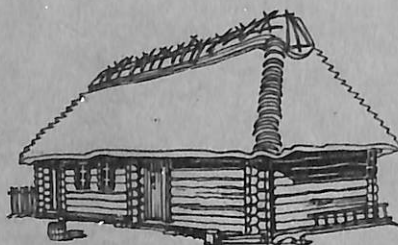
1

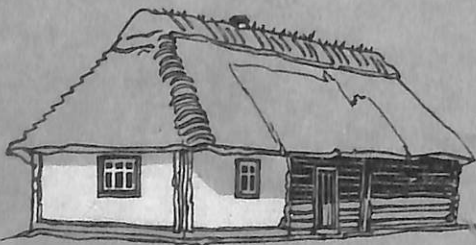
5

2

6

3

7

Івано-Франківська обл.
1. Косівський р-н. 2. Снятинський р-н. 3. Долинський р-н. 4. Калуський р-н. 5. Косівський р-н. 6. Богородчанський р-н. 7. Народний пічний кафель (Косівський р-н).

ЗАКАРПАТСЬКА
ОБЛАСТЬ

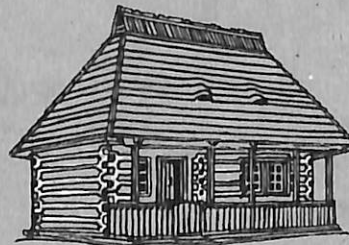
4

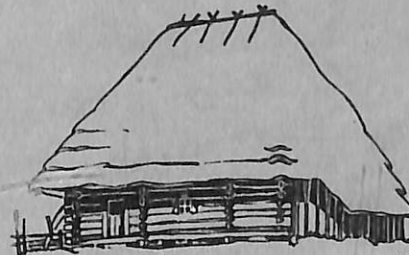
1

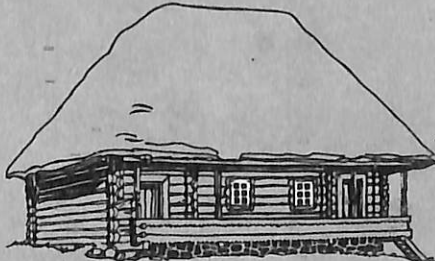
5

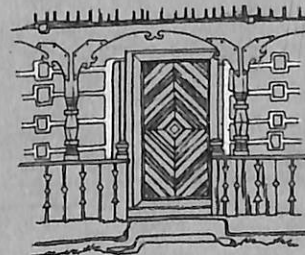
2

6

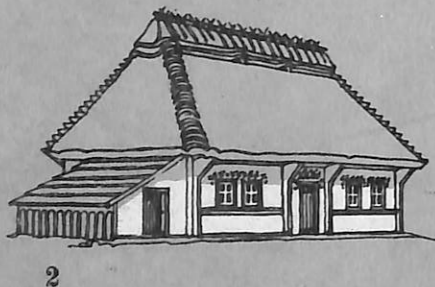
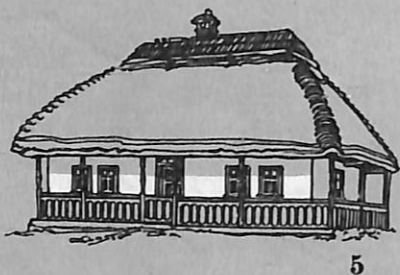
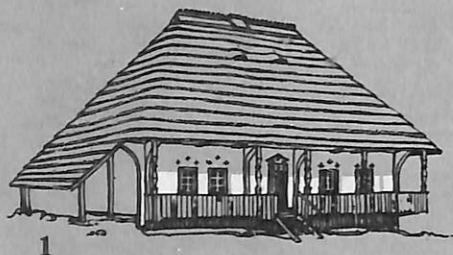
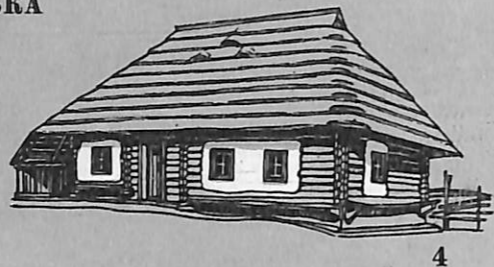
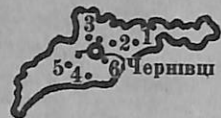
3

7

Закарпатська обл.
1. Хустський р-н. 2. Тячівський р-н. 3. Свалявський р-н. 4. Іршавський р-н. 5. Ужгородський р-н. 6. Міжгірський р-н. 7. Фрагмент входу на «піддашок» (Тячівський р-н).

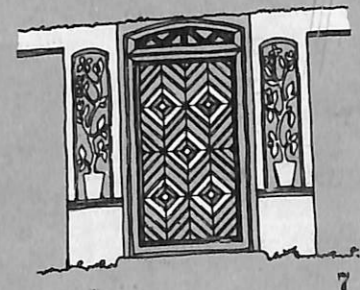
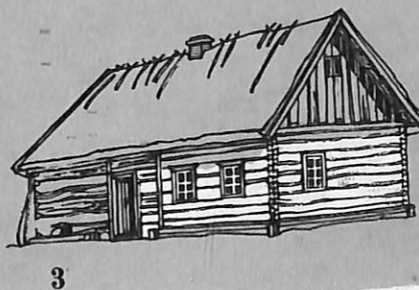
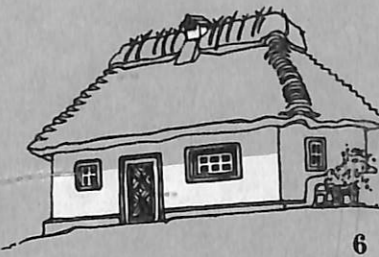
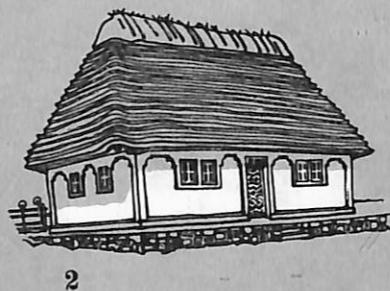
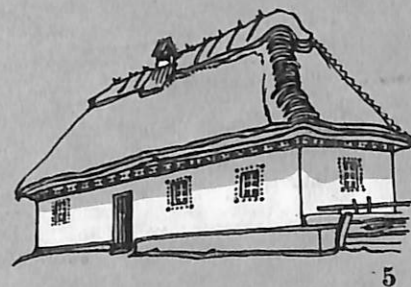
ЧЕРНІВЕЦЬКА
ОБЛАСТЬ

Чернівецька обл.

1. Новоселицький р-н. 2. Новоселицький р-н. 3. Кіцманський р-н. 4. Глибоцький р-н.
5. Сторожинецький р-н. 6. Новоселицький р-н. 7. Фрагмент настінного розпису
(Новоселицький р-н).

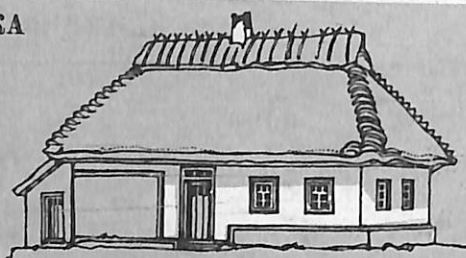
ХМЕЛЬНИЦЬКА
ОБЛАСТЬ

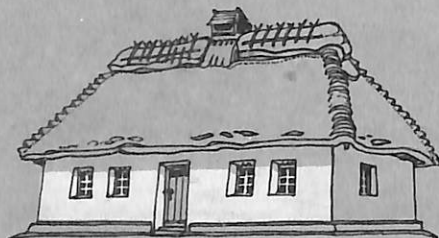
Хмельницька обл.

1. Дунаєвський р-н. 2. Кам'янець-Подільський р-н. 3. Славутський р-н. 4. Старокостян-
тинівський р-н. 5. Новоушицький р-н. 6. Ярмолинецький р-н. 7. Фрагмент входу в хату
(Кам'янець-Подільський р-н).

ВІННИЦЬКА
ОБЛАСТЬ

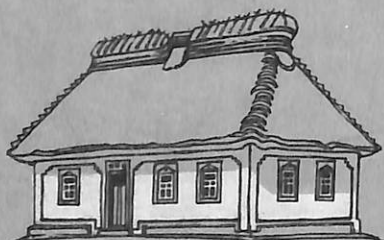
4

1

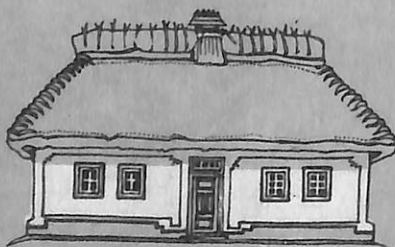
5

2

6

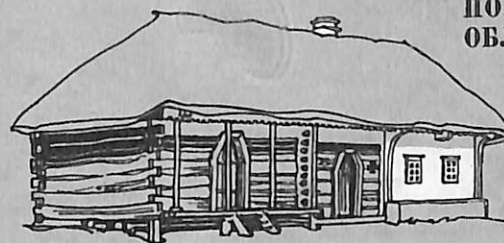
3

7

Вінницька обл.
1. Барський р-н. 2. Тульчинський р-н. 3. Гайсинський р-н. 4. Вінницький р-н. 5. Бершадський р-н. 6. Шаргородський р-н. 7. Різнис навколо вікна (Могилів-Подільський р-н)

ПОЛТАВСЬКА
ОБЛАСТЬ

1

2

3

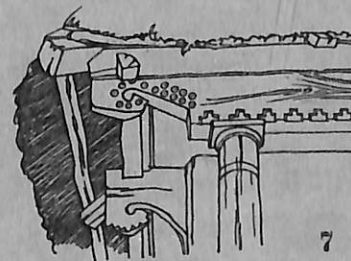
4

5

6

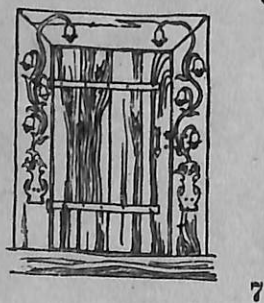
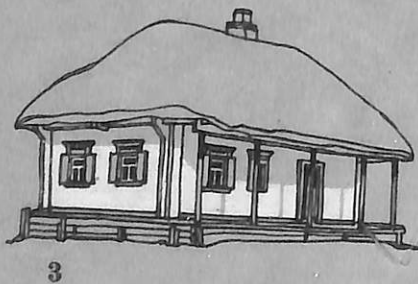
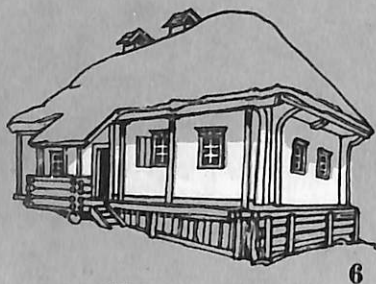
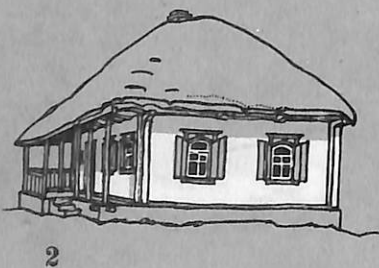
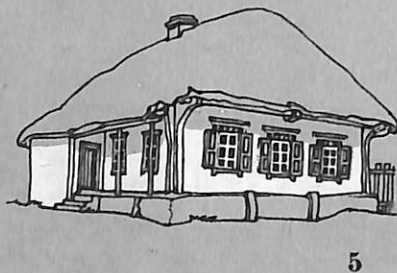
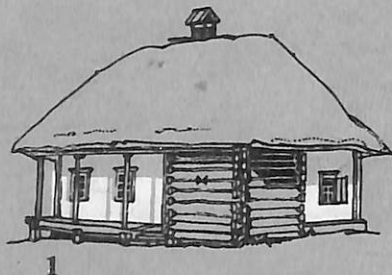
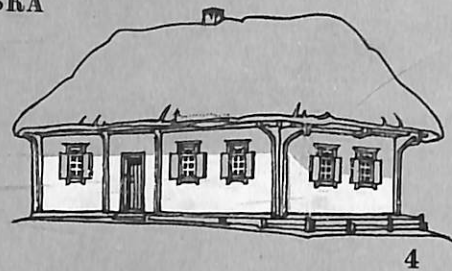

7

Полтавська обл.
1. Хорольський р-н. 2. Миргородський р-н. 3. Диканський р-н. 4. Зінківський р-н.
5. Гадяцький р-н. 6. Новосанжарський р-н. 7. Фрагмент «піддашка» (Решетилівський р-н).

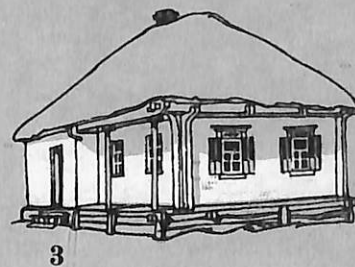
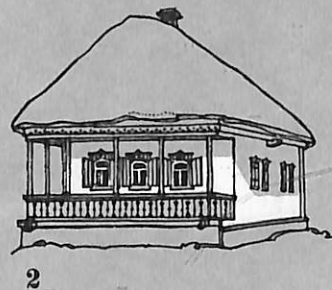
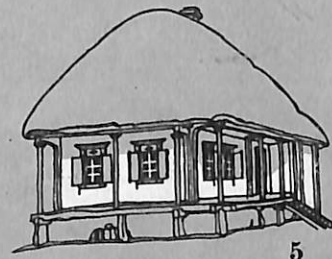
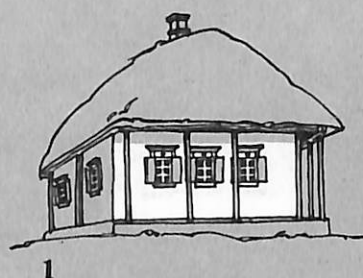
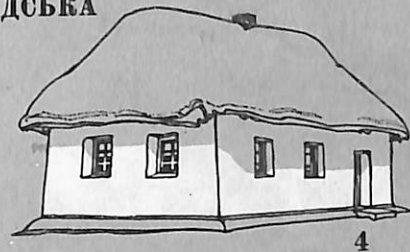
**ХАРКІВСЬКА
ОБЛАСТЬ**

Харківська обл.
1. Барвінківський р-н. 2. Куп'янський р-н. 3. Чугуївський р-н. 4. Богодухівський р-н.
5. Вовчанський р-н. 6. Ізюмський р-н. 7. Обробка дверей (Зміївський р-н).

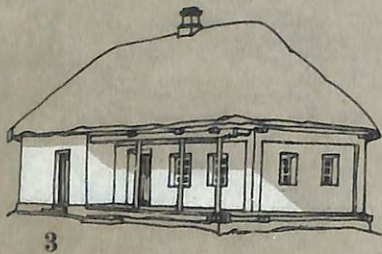
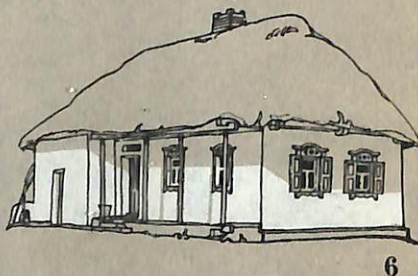
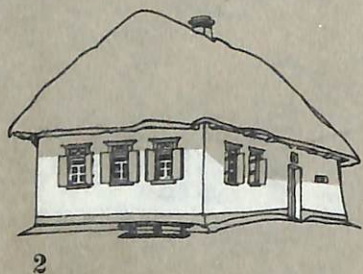
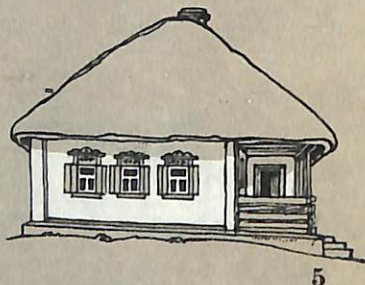
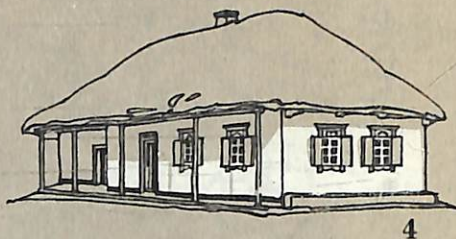

**ВОРОШИЛОВАГРАДСЬКА
ОБЛАСТЬ**

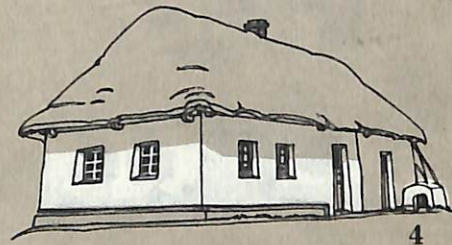
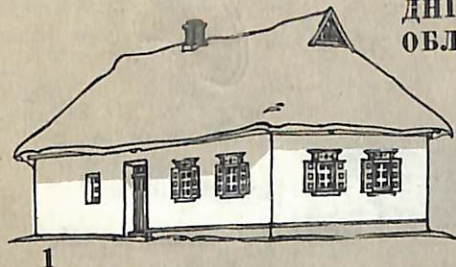
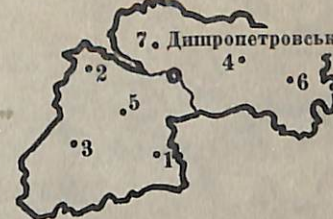

Ворошиловградська обл.
1. Старобільський р-н. 2. Сватівський р-н. 3. Троїцький р-н. 4. Біловодський р-н. 5. Кре-
мінський р-н. 6. Лутугинський р-н. 7. Фрагмент «піддашка» (Старобільський р-н).

ДОНЕЦЬКА
ОБЛАСТЬ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА
ОБЛАСТЬ

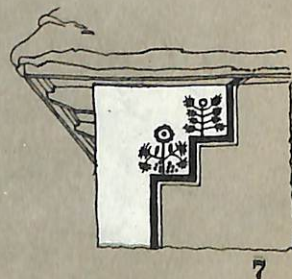
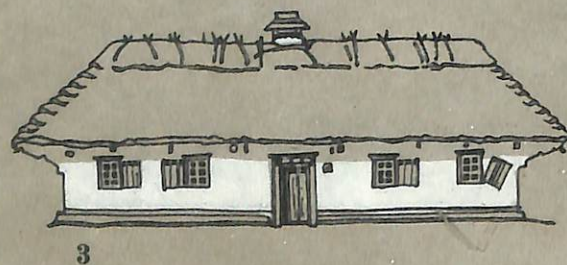
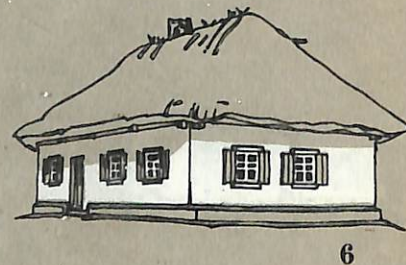
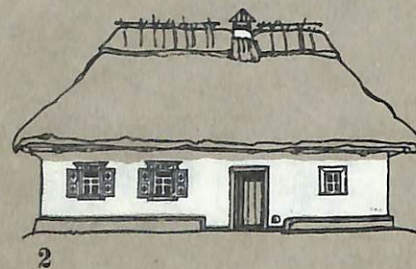
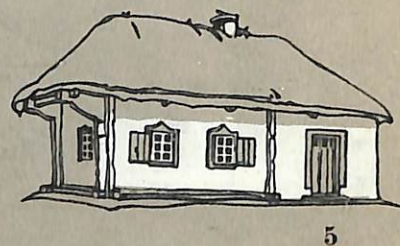
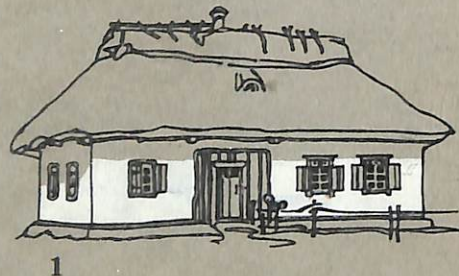
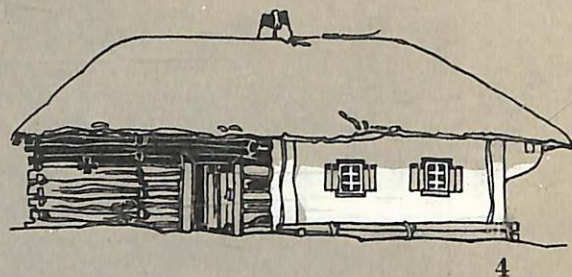
Донецька обл.

1. Великоновосілівський р-н. 2. Слов'янський р-н. 3. Волноваський р-н. 4. Красноармійський р-н. 5. Артемівський р-н. 6. Обробка вікон (Красноармійський р-н). 7. Шахтарський р-н. 8. Великоновосілівський р-н.

Дніпропетровська обл.

1. Томаківський р-н. 2. Верхньодніпровський р-н. 3. Софіївський р-н. 4. Павлоградський р-н. 5. Криничанський р-н. 6. Петропавлівський р-н. 7. Фрагмент настінного розпису (Царичанський р-н).

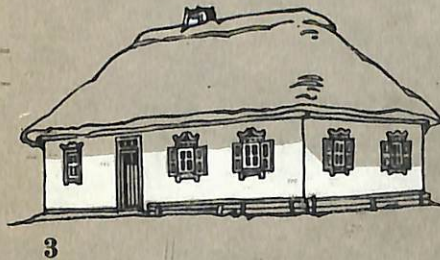
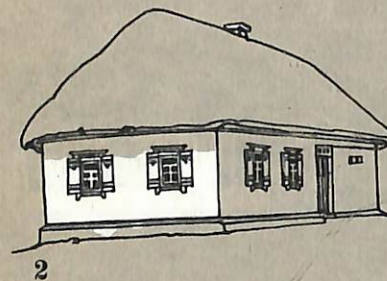
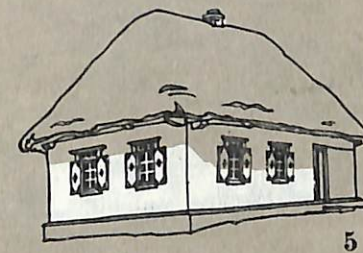
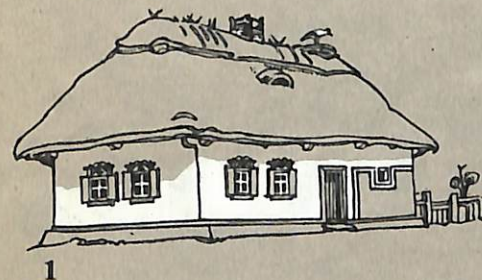
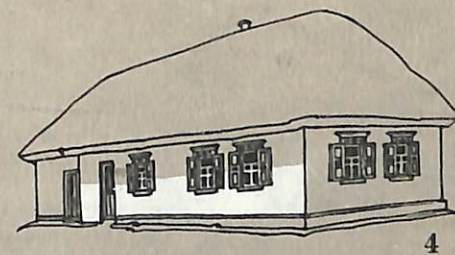
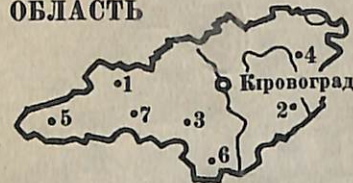
**ЧЕРКАСЬКА
ОБЛАСТЬ**

Черкаська обл.

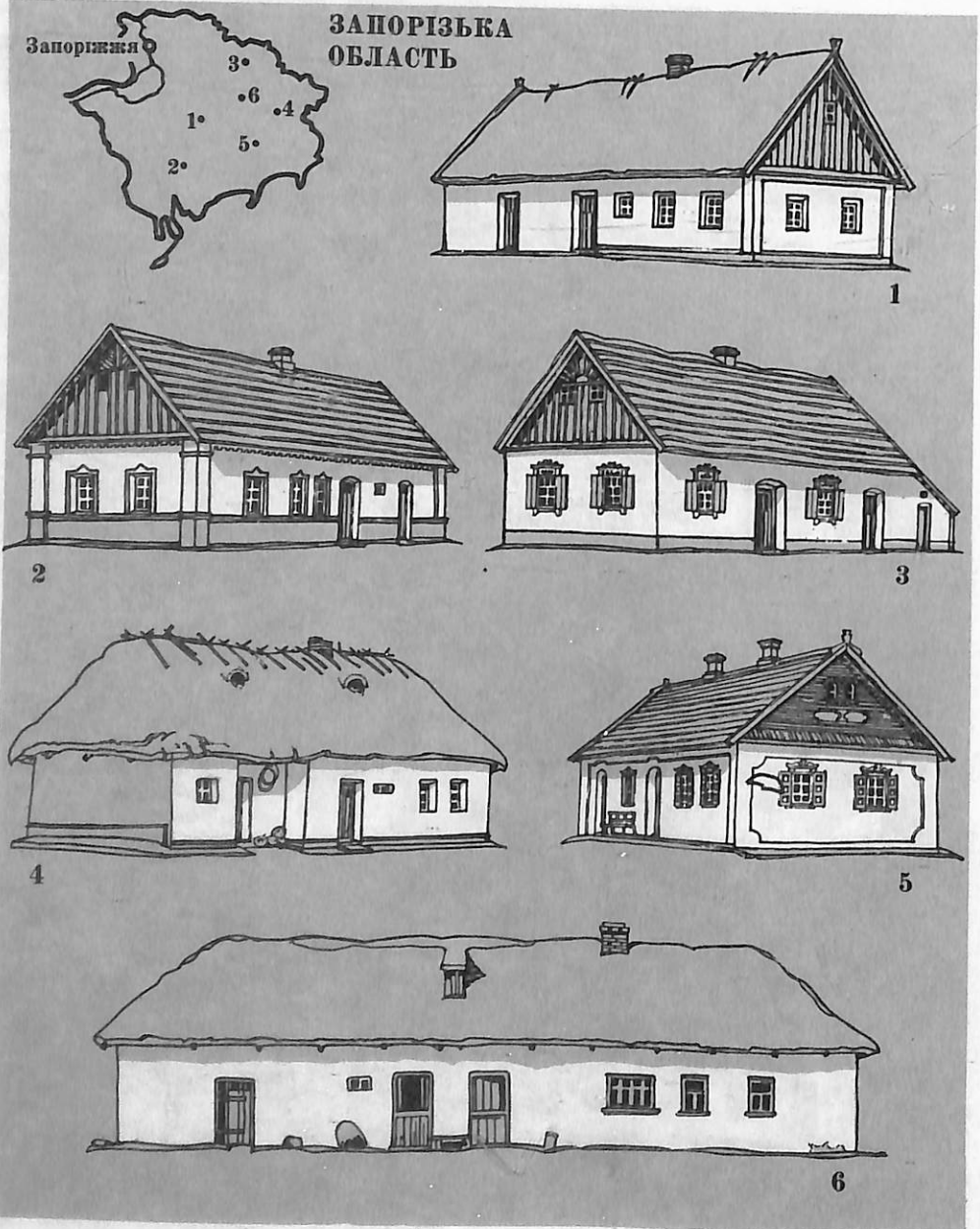
1. Черкаський р-н. 2. Манківський р-н. 3. Корсунь-Шевченківський р-н. 4. Золотоніський р-н. 5. Черкаський р-н. 6. Шполянський р-н. 7. Фрагмент розпису тильної стіни (Уманський р-н).

**КІРОВОГРАДСЬКА
ОБЛАСТЬ**

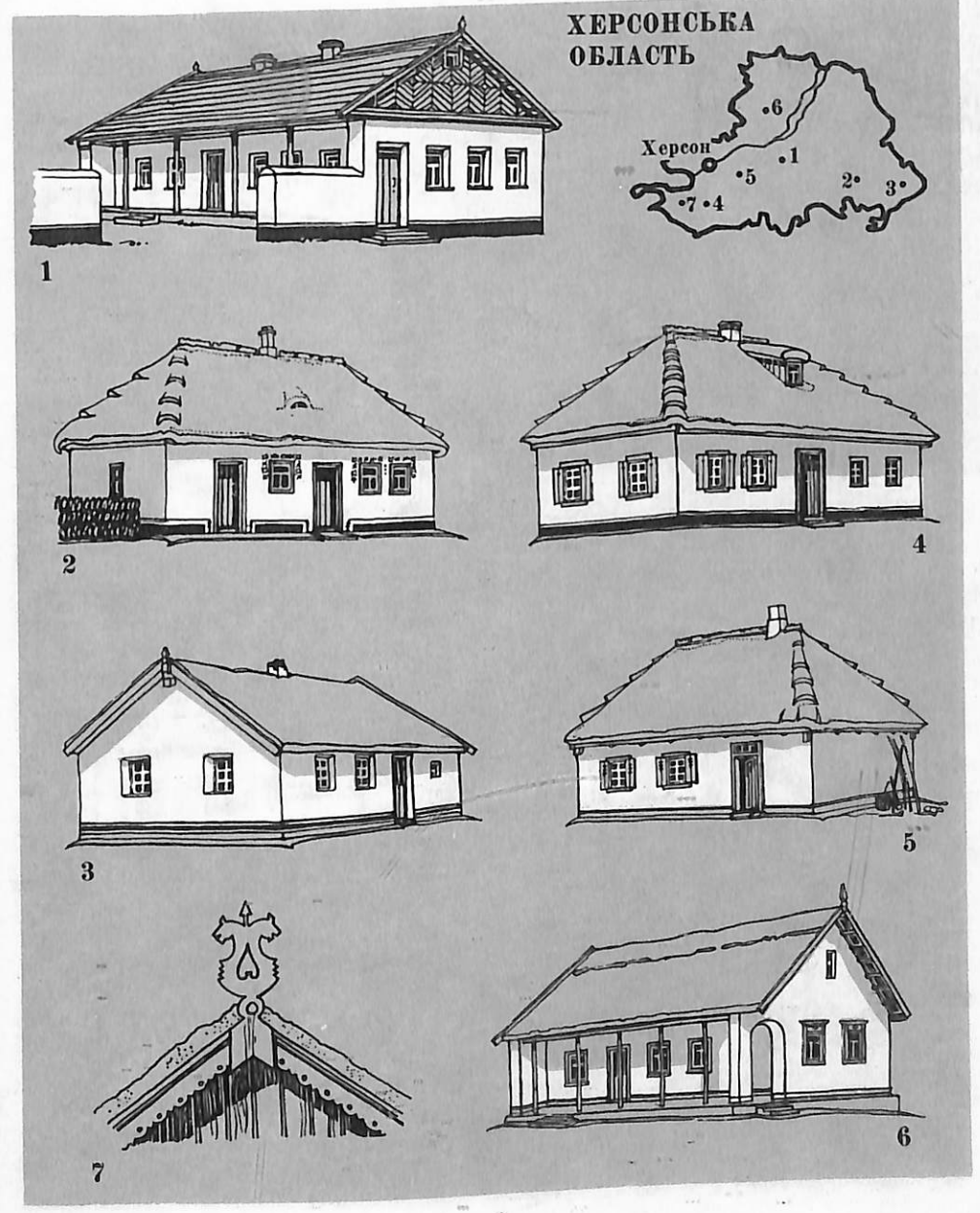

Кіровоградська обл.

1. Новоархангельський р-н. 2. Петрівський р-н. 3. Новоукраїнський р-н. 4. Олександрійський р-н. 5. Гайворонський р-н. 6. Бобринецький р-н. 7. Декоративна обробка вікон (Добровеличківський р-н).

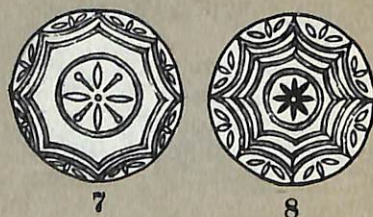
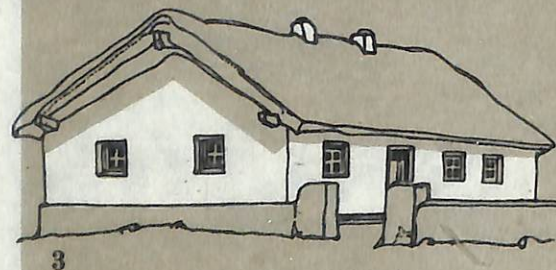
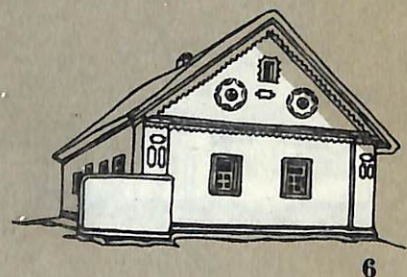
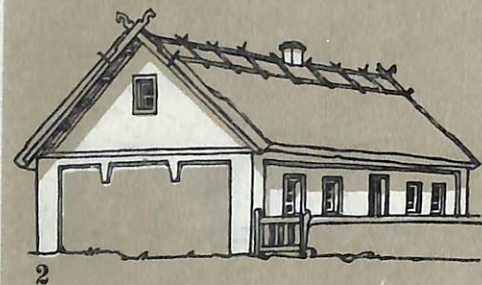
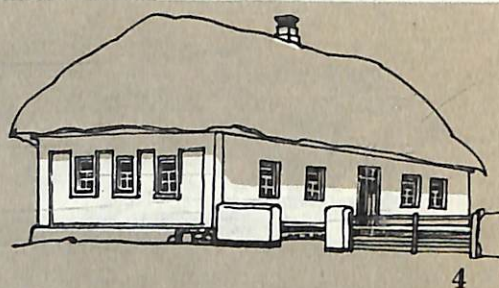

Запорізька обл.
 1. Токмацький р-н. 2. Мелітопольський р-н. 3. Гуляйпільський р-н. 4. Куйбишевський р-н.
 5. Чернігівський р-н. 6. Пологівський р-н.

Херсонська обл.
 1. Каховський р-н. 2. Чаплинський р-н. 3. Генічеський р-н. 4. Голопристанський р-н.
 5. Цюрупинський р-н. 6. Бериславський р-н. 7. Завершення фронтона (Голопристанський р-н).

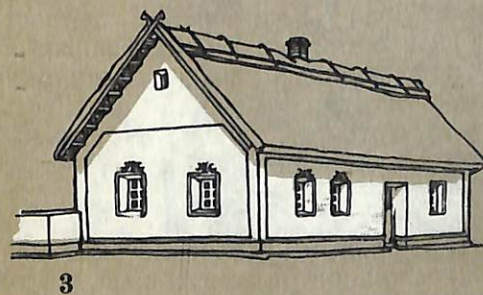
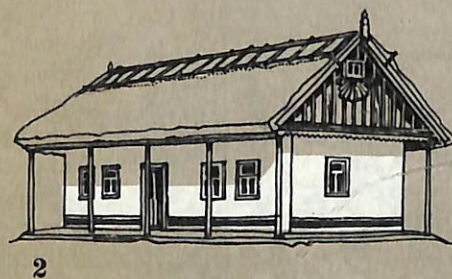
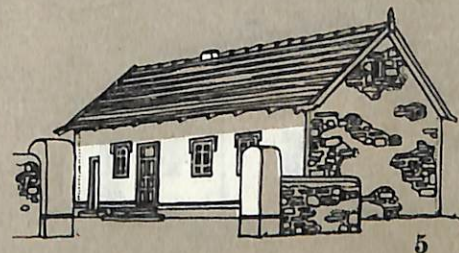
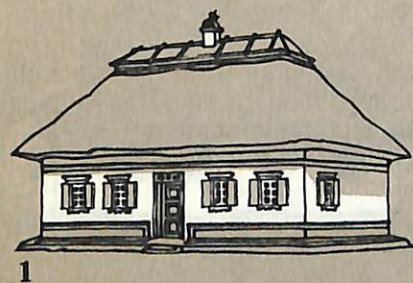
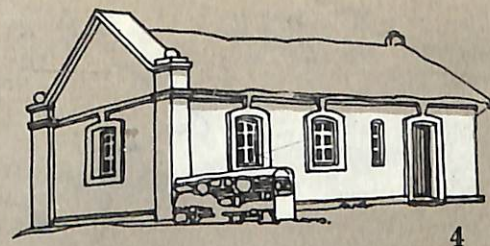
МИКОЛАЇВСЬКА
ОБЛАСТЬ

Миколаївська обл.

1. Баштанський р-н. 2. Веселинівський р-н. 3. Очаківський р-н. 4. Вознесенський р-н.
5. Новобузький р-н. 6. Первомайський р-н. 7—8. Декоративні розетки на фронтонах
(Новоодеський р-н).

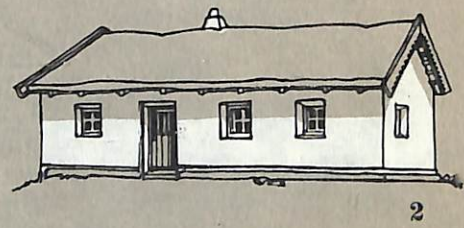
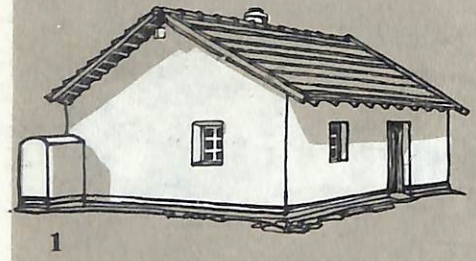
ОДЕСЬКА
ОБЛАСТЬ

Одеська обл.

1. Балтський р-н. 2. Кілійський р-н. 3. Березівський р-н. 4. Біляївський р-н. 5. Татар-
бунарський р-н. 6. Ананівський р-н. 7. Фрагмент входу в хату (Ананівський р-н).

КРИМСЬКА
ОБЛАСТЬ

Кримська обл.
1. Білогірський р-н. 2. Красногвардійський р-н. 3. Розпис в інтер'єрі хати (Південні райони України).